A MEGÉLT IDŐ

Ágh '75

Ágh István 75 éves. Ez ma semmi esetre sem öregség, de tiszteletre méltó kor. Költőnek különösen.

Ágh Istvánt már gyerekkorában megkísértette a költészet. Egy évtizedekkel ezelőtt írt versében maga idéz zsengéiből. A szövegeken okkal lehet mosolyogni, de a kora ötvenes évek atmoszférájának hatásán túl kétségtelen tehetség is mutatkozik bennük. Így talán joggal mondhatjuk: a megmaradt füzetecske annak bizonyítéka, hogy Ágh költői életútja hat évtizede kezdődött. Költészete így hatvan év krónikája is: nem akármilyen koré.

Tudom, a ma uralkodó teóriák szerint nem illendő költői életműben a kort, a történelmet keresni. De a magyar költőt és így a költészetét mégis nagyon erősen köti a kora és történelme. Ágh István életének hetvenöt, költészetének hatvan éve a megélt idő, így korszakok és korszakváltások tükre. Még abban is, ahogyan az évek során érzékelhetően mind távolabb húzódott a történelem nyers élményeitől.

Pedig gyerekkorától kezdődően jutott neki belőlük bőven. A háború, a Vörös Hadsereg győzelmével Magyarországra szakadt véres és erőszakos „béke" Iszkázon és a Somló vidékén is egyéni és családi tragédiák sorát hozta, a nyomában következő diktatúra helyi és regionális rémségei, ideértve az 1956-os Kossuth téri sortűzben elszenvedett sebesülést is, olyan üzenet volt, amit nem lehetett félreérteni.

Ez az elszenvedett, a személyes sorsot, a költő belső életét is meghatározó történelem nemcsak a nemzet mindennapjait határozta meg, hanem, külön-külön, a közösség minden egyes tagjának életét is. Itt élni nemcsak a hétköznapok, hanem a lélek és a szellem nyílt és rejtett megnyomorítottságát jelentette. És ilyen feltételek között kellett boldognak lenni, élni az egyetlen élet adta eséllyel. Ha Széchenyi szerint korában minden magyar enthuziaszta, vagyis – Kemény Zsigmond szavával élve – rajongó volt, a 20. század magyarjai, ha nem tudtak is róla, születetett és kényszerű egzisztencialisták lettek. A legtöbbet erről a költők tudnak, köztük Ágh István is.

Annak a közegnek, amelyben első élményeit szerezte, amely útjára bocsátotta, kivételesen nehéz sors jutott. A gyermekkor gondjai között is megvalósuló paraszti idilljét a mezőgazdaság kollektivizálása, a nagy-

üzemek létrehozása törte meg. Ez nemcsak szociológiai vagy politikai tény, nemcsak a pártállam ideológiája, és ostobán fölösleges durvasága nyomán milliók által elszenvedett többletkínzatással okozott sebeket, de tágabb értelemben is korszakváltást jelentett. A világ változott, nem csak Magyarországon, nem csak a keleti blokkban, nem csak Európában. Maga a hatalmi-politikai *rendszer* csak a kiszolgáltatottságot tette keservesebbé, megalázóbbá, de az idehaza elszenvedett változások egy hatalmas sodrású civilizációs korszakváltás részei is voltak.

Nézzük bárhonnan: minden ilyen átalakulás drámai változásokat hoz. Nagyon sok áldozatot követel, rendkívüli értékeket tipor maga alá. Olyasmit, aminek a hiányában támadó bizonytalanság, személyes és közösségi hiányérzet, a sokféle lelki folyamat tagadhatatlanul olyan költői téma lehet, ami a művészi absztrakció távlatában a 20. század egyetemes élménye.

Az volt már, közvetlen valóságában és távlataiban a kevéssel Ágh István előtt induló nemzedék számára is. Ha az ő generációja, csupán néhány évvel fiatalabban, csupán erről akar szólni, inkább csak az idősebb testvérek utóvédje lehetett volna. Sokan bele is roppantak ebbe. Ágh István azonban kivételes képességgel emelkedett felül azon a gondon, hogy Juhász Ferenc, Nagy László vagy Csoóri Sándor már elírták előle legkézenfekvőbb témáját: a parasztéletforma mint történelmi képlet és mint szociológiai valóság végnapjainak lírai történetét.

Tetejébe az ő költői indulása már egy másik, egyértelműségét vesztett, képlékenyen kegyetlen korszakhoz kötődött. A hatvanas évek elejének-derekának konszolidációja idejére a magyar társadalom már túl volt a nagy megrázkódtatásokon: a legkeményebb diktatúrán, a szorítás enyhülésén, a forradalmon és a restauráció heveny szakaszán. Költői kibontakozása idejére 1956 forradalmának heroizmusa és lassan szürkülő tragédiája elvette a nagy álmokhoz szükséges érzelmi tereket. Az ekkor induló költőknek csak a rettenet utáni siratóénekek és elégiák világa maradt. Ezt fölismerni, ezt kifejezni kivételes, igazán sikeresen kevesek által megoldott szellemi feladat volt.

Ágh István teljesítette. Eljutott e keserves világ kifejezhetőségéig. Mégsem a pusztulás krónikása lett. Sokkal inkább a veszteségé – ami nem ugyanaz. Nagyon hamar ráébredt, hogy miként lehet a hiányon keresztül elmondani a gazdagságot, hogy – egy későbbi kötetcímére utaljak – miként lehet meghallani *a kidöntött fák suttogását*.

Hetvenötödik születésnapja alkalmat ad arra, hogy ne egyes verseire, még csak ne is a köteteire, hanem az életmű egészére figyeljünk. Arra az

ívre, amelyik ma is fölfelé mutat. Ágh *Összegyűjtött verseit* olvasva szembeötlő, hogy látásmódja milyen határozott változásokon keresztül őrizte meg egységét, hogy egymásból észrevétlenül kinövő, de jól elkülöníthető szakaszai vannak. Valamennyit jellemzi a kiforrott, egyéni versbeszéd, a formai kiegyensúlyozottság, természetesség. És ami legalább ilyen fontos: a korszakos jelentőségű, új poétikai paradigmákat hozó költőtársak mellett is meg tudta találni a maga sajátos hangját, érvényes látásmódját. Már korai versei, első kötetei ezt mutatják. Máig hitelesen tanúskodva keletkezésük idejéről, és sejtetve az életmű további alakulásának irányát: hagyományos versbeszédének letisztultságában eleve ott van a változásra, megújulásra való képesség.

Ágh költészetének pillérei indulása óta biztosan állnak. Ilyen a természethez kötődés kivételes ereje, már-már panteisztikus jellege. Nem olyan légies finomsággal, mint mondjuk Áprily Lajos verseiben, nem is olyan biztonságot és otthont kereső oldottsággal, mint ahogyan például Szepesi Attila teszi. Ágh nem a természet felé fordul, ő abból indul: a paraszti életformával összefüggő otthoniassággal kötődik ide.

Azzal az ősi, áhítatos és reális biztonsággal, amely öntudatlanul a kozmikus rendhez csatolja a természetben élő embert. Praktikusan elsősorban azt, aki ténylegesen a föld közelében él. Ágh természetélményének lényege, hogy ő maga is mint természeti lény létezik, ebből a közegből kinőve a puszta tény növekszik szellemi élménnyé. Ez a metafizikai tágasságú természetelvűség máig alapvető gondolkodásában, költészetében, és túlmutat közvetlen valóságán. Olyasmi, ami nem tűr árulást, ami nem enged választást hűség és hűtlenség között. Le kell szögeznünk rögtön: ez a hűség nem szellemi röghöz kötöttség. A magyar irodalmat bizonyos dichotomikus megrögzöttséggel szokás népi és urbánus ágakra osztani, ami irodalomszociológiai, még inkább zsurnálpolitológiai értelemben még igaz is lehet. Szellemileg azonban semmiként. Irodalmunknak lehet két pólusa, de legnagyobb hatású és legmaradandóbb értékeinkben mindkettő megjelenik. Ami azt jelenti, hogy irodalmi értelemben egy pólusok szerinti felosztásnak alig van több értelme, mint ha íróinkat-költőinket aszerint állítanánk szembe, hogy melyik mondható piknikusnak és melyik aszténiásnak.

Ágh István paraszti közegbe születése, neveltetése okán a szokványos besorolás szerint népinek mondható. Tájékozódása, életmódja, mindennapi léte azonban már a nagyvároshoz köti. Nem is kötheti máshoz: annak a világnak, ami felnevelte, a szülőfalujában is örökre vége szakadt. Így eleve arra kényszerült, hogy mindkét pólusra figyeljen. Költészete ezért nem

népi (ahogyan bukolikája dacára nem volt az Horatius vagy Berzsenyi), és nem is urbánus (mert városi-értelmiségi kötöttsége sem szakítja el a bukolikus örökségtől). Versvilága, ahol igazán otthon lehet, megőrzi a paraszti világ naiv teljességét, és magába foglalja a modernizmus nyitottságát. Így lesz már a kezdetektől – ahogyan azt Domokos Mátyás oly szépen föltárta – az elioti értelemben vett klasszikus modernség követője.

Ezen nem változtat, hogy korai verseit a mindmáig megőrzött első személyű megszólalás, a magyar költői tradíciót folytató páros rímek használata, a jambikus lejtés jellemezte. Olyan alapelemek ezek, amelyek mai, még mindig alakuló, megújuló költészetében is fellelhetők. De képi világa, asszociatív, eredeti képeinek ereje, fogalmisága a hagyomány újragondolását mutatja. Költészetében, ahogyan mindennapjaiban, a hagyományhoz való hűség a megtagadás nélküli elszakadás tényétől vált fontossá.

Az otthonosság élményéből kinövő idegenségérzet persze felfogható az életmódváltás természetes következményének – de ha ettől a puszta életrajzi ténytől eltekintünk: nem ez a 20. századi ember alapélménye? Nem ez, az otthontalanság, a világba vetettség, a szabadság kiszolgáltatottsága a nagy egzisztencialisták panasza is? Nem ettől egyetemes Bartók *Cantata profana*ja, Juhász Ferenc *Szarvassá változott fiú*inak a titkok kapujában való kiáltozása, Nagy László *Zöld Angyal*a és *Búcsúzó lovacská*ja és Ágh István *Harangszó a tengerészért*je? Ágh, ugyanúgy, mint Ligeti vagy Pendereczky zenéje, József Attila, Szabó Lőrinc, Pilinszky, Nemes Nagy Ágnes, vagy Vas István és annyian mások, erről a valóságvesztésről szól. Végső soron valamennyien ugyanazzal a 20. századi alapélménnyel néznek szembe. Sokféleképpen szólnak, sokféle determináció határozza meg, hogy miként. Csak a hely és az idő véletlene dönti el, hogy aztán ez mikor milyen képekben, milyen mitologikus formában, milyen szociokulturális háttérrel jelenik meg.

Valamilyen háttere mindenkinek van. *Valamilyen* gyermekkora mindenkinek volt. Valahova születni nem érdem és nem dicsőség, hanem adottság. Mindenki maga dönti el, mit kezd ezzel az útravalóval, mennyit őriz meg és mit épít belőle. Ez, mondhatnánk, alkotmányos alapjog. Ágh István is él vele: örökségét máig őrzi. De újjáteremtve, kitágítva, a vadon nőtt alanyba nemes vesszőt oltva. Eltávolodik gyerekkori élményvilágának közvetlenségétől, de a sejtjei őrzik eme édeni világ emlékezetét. A hetvenes évektől egyre határozottabban átalakuló, az ezredforduló körül ismét megújuló versbeszédben, a megélt diszharmónia élményében, gondolatokban és formákban élnek az induláskor kapott értékek. Mert van, amit nem lehet elfelejteni: a nyelvét vesztett emigráns is anyanyelvén számol

és álmodik. De az anyanyelv nemcsak a verbális közlések, hanem a nyelv előtti és a nyelv alatti élmények hordozója is.

A Biblia szerint az édenből való kiűzetés oka az, hogy az ember megkóstolta a tudás fájának gyümölcsét. Ez a történet nemcsak ismerős mindannyiunknak, de többé-kevésbé valamennyien meg is éltük. Ágh István is világlátásának, műveltségének, szerelmeinek, barátságainak, tudásának kitágulásával kerül mind távolabb gyerekkorának édenétől, ha úgy tetszik: *ifjúsága zöld vadonától.*

Miközben az őt körülvevő világ sokszorosan átalakul, a költő belső világa is egyre változik. Jellemző, hogy kötetről kötetre egyre több lesz a portréverse, egyre nagyobb lesz a műveltségélményét kifejező versek aránya, szaporodnak „hommage" típusú költeményei. Az ezekben is megmutatkozó egyre több ismeret, tapasztalat és egyre átfogóbb tudás mind távolabb vezeti a gyermek- és ifjúkor otthonosság- és bizonyosságélményétől. A közvetlen valóság helyett inkább a szellemi valóságba gyökerezik – ami nem adhatja meg neki sem a korábbi biztonságérzetet. Elbizonytalanodása okaként joggal jelölhetné meg a zavaros és méltatlan külső világot. A tágabb 20. századot vagy éppen a kádári Magyarország világát, a „nagy herélés" birodalmát. De nem ezt teszi. Nagyobb biztonságot, egyúttal több szabadságot kínál neki, hogy elvállalja a maga sorsát. Azt, hogy kimondja: a „kinti ködnél sűrűbb belső homály". Merthogy ami kint van: csupán körülmény. Amire lehet, de fölösleges hivatkozni, mert nem magyaráz meg semmit, és nem ment föl a személyes felelősség alól.

Lehetne gyötrődni ezen a helyzeten. De lehet másként is nézni rá. Ha a gyermekkor édene elveszett is, az édeni lét emléke megmarad. A költészet sokféle színe, a versekbe mentett és teremtett világ gazdagsága, a szülők, testvérek, a szerelem, a család, a világ, a térben és időben egyetemes kultúra, az ősmítoszoktól a kortársakig terjedő szellemi impulzustömeg, az emlékezés, a reflektív és meditatív gondolkozás megannyi rétege, villanása a szokásos módon elmondhatatlan. De az összegyűjtött versek kilencszáz oldalába már ez is belefér. Ágh István versei a költészet jogát is bizonyítják: nincs ennél gazdaságosabb kommunikációs forma.

Ágh költészetének van egy különös, nagyon materiális és nagyon spirituális valóságrétege, amely költőt és költészetet egyaránt hordoz. Közvetve már esett is szó erről. Bármit látott is maga a Somló, bármi történt is Iszkázon, a szülőföldön, a Kemenesaljáig, a Balaton-felvidékig terjedő térségben, ez az a jellegzetes pannon táj, amelyet olyan sokan megénekeltek, Berzsenyitől Hamvas Béláig, Takáts Gyuláig. Meg is festették, ahogy Egry József, az a festő, aki időskori művészete magaslatain úgy ábrázolta

az enyhülést adó szépséget, hogy egyre kevesebbet mutatott annak tárgyi és mind többet metafizikai valóságából.

Ezt teszi mai költészetében, a mulandóság melankóliáját átérezve, Ágh István is. Egy (vélhetően Takáts Gyulának ajánlott) versében meg is idézte a festőt: „Fényt vetni, mint egy Egry-képen" – írta. A vers éppen a *Fohász az öregkorért* címet kapta. És éppen címzettjének „hetvenöt éves motívumaira" íródott…

Most Ágh István is ennyi idős. Ha úgy tetszik, az öregkorért mondott egykori fohász meghallgatásra talált. Ez adja a hátterét annak, hogy arcátlanul fohászkodjunk tovább: nem öregkorért, hanem kései fiatalságért.

Isten éltessen, Ágh Pista!

(Ágh István: Összegyűjtött versek. 1–2. Bp., Nap Kiadó, 2013. 460 és 456 o.)

GRÓH GÁSPÁR

ÉRTÉKÁLLÓ IRODALOMÉRTELMEZÉS

Görömbei András könyve

Önmagában is sokrétű fogalmakat kapcsol együvé az irodalomtörténész új könyvének címe: *Irodalom, nemzet, harmadik út*. A Nap Kiadó *Magyar esszék* sorozatában megjelent kötetnek ugyanott két előzménye is van: az *Irodalom és nemzeti önismeret* (2003) és az *Azonosságtudat, nemzet, irodalom* (2008). Szembeötlő, hogy a három kötet címében azonos három fogalom: az irodalomé és a nemzeté. S ezekhez társul az önismeret, majd az azonosságtudat, végül a harmadik út. Az irodalomtörténész számára szakmailag természetesen az irodalom a legfontosabb. Ám azt kellett munkálkodásának évtizedei alatt, sőt azt megelőzően már diákkorában megtapasztalnia, hogy anyanyelvének irodalma igen jelentős mértékben a nemzetről, a nemzet sorsáról szól. S ennek magyarázata is szinte gyermekkori emlék lehet: a magyarság sorsa legalább ötszáz éve tragédiákkal terhes, azok által deformált. Itt vagy a törökhöz, vagy a Habsburgokhoz húzott az ember, vagy kuruc volt, vagy labanc, vagy polgár, vagy bolsevik, ahelyett hogy elsősorban magyar lehetett volna. Forradalmak, diktatúrák, szélárnyékhelyzetben korlátozott országépítések követték egymást, s az irodalom nemcsak művészet volt, hanem nemzetmegtartó, építő erő is.

A múlt század régebbi évtizedeiben tudtuk ezt szinte még mindannyian, ám jött az ezredvég, az új századelő, jött 1990 fordulata, az irodalom-

ban még ezt megelőzve vagy egy évtizeddel a posztmodern sajátos hazai változata, amely radikálisan jelentette ki, hogy az irodalomnak ez a fajta szerepe korszerűtlen, már nincsen rá szükség, majd kezdte kétségbe vonni a klasszikus, főként a 20. századi irodalmi örökséget, azt állítván, hogy az már nem, vagy csak kevéssé képes megszólítani a szűkebb jelenkor olvasóit, beleértve természetesen az újabb nemzedékek alkotóit is. Így szorult háttérbe hosszabb időre Ady, Móricz, Illyés Gyula, Németh László, Nagy László, Sánta Ferenc s még annyian mások. A „nemzeti", a „népi", ha szitokszó talán nem is lett, de lesajnáló minősítést tartalmazott.

Görömbei András az immár több mint négy évtizedes tudósi, kritikusi és egyetemi tanári pálya során kezdettől fogva értékőrzőként, az értékteremtést felmutatva szolgálta a nemzeti irodalom ügyét. Említett kötethármasa egyfajta összegzésként is felfogható, ám a pályaív természetes állomása. Mintegy húsz kötete jelent meg eddig, esszék, tanulmányok, kritikák mellett monográfiák Sinka Istvánról, Sütő Andrásról, Nagy Lászlóról, Csoóri Sándorról, Nagy Gáspárról, a csehszlovákiai magyar irodalomról. Kifejezetten azokkal a 20. századi szerzőkkel foglalkozott, akiknél az esztétikai és a nemzeti kérdések következetesen összekapcsolódtak. Szemléleti horizontja azonban az egész magyar irodalmat áttekintette. Mindenre figyelve választotta ki azokat a szerzőket, azokat az áramlatokat, amelyeket a legfontosabbnak tartott.

Görömbei András az a fajta tudós és tanár, mint ezt egy korábbi vallomása is tanúsítja, aki írásaiban, tanári munkájában a szakszerű beszédmódból kikapcsolta a személyességet. Legújabb írásaiban, amikor megemlékezik valakiről, elemeiben már megmutatkozik a vallomás is, utalva arra a nevelődési folyamatra, amelynek során az erkölcsi, az esztétikai érzék, a világszemlélet hosszú évek során formálódik. Például így: „Sánta Ferenc műveivel egyetemista koromban ismerkedtem meg. Máig él bennem ennek a találkozásnak a varázsa. A hatvanas évek közepén egyszerre kitágult körülöttem a világ. A *Himnusz minden időben*, a *Virágzó világfa* és a *Harc a fehér báránnyal* meg a *Tűzkút* – Nagy László, Juhász Ferenc és Weöres Sándor könyvei mellett Sánta Ferenc novellái és regényei ragadtak magukkal feledhetetlenül." Tudhatjuk azt is, korábbi interjúkból, hogy Görömbei irodalomértésének formálódásában meghatározó szerepe volt tanárainak, a győri bencés gimnáziumban Bánhegyi Jóbnak, a debreceni egyetemen Barta Jánosnak, az írók közül Illyés Gyulának, Németh Lászlónak, s Nagy László mellett olyan monográfiahőseinek, mint Sütő András, Csoóri Sándor, Nagy Gáspár. Élete legnagyobb szellemi élményének Németh Lászlót tartja, s biztos vagyok abban, hogy ezért egyetlen, Görömbei által elemzett író sem sértődhet meg.

Ha Németh László meghatározó élmény, akkor szinte természetes, hogy ebben az új könyvben, annyi érlelődés után a könyv címlapjára kerül a harmadik út fogalma, sőt a kötet első, meghatározó ciklusának is ez a címe. A három könyv címeit összeillesztve: az anyanyelv és irodalma nemzeti önismeretet ad. Enélkül aligha lehet megőrzésre, a változások befogadására képes azonosságtudatunk. A harmadik út fogalmát a harmincas években Németh László alkotta meg. A nemzeti létnek abban a helyzetében, amely a történelmi Magyarország erőszakos felszámolása, azaz Trianon után jött létre, élesen vetődtek fel a nemzeti lét alapkérdései. A megoldatlan, de már halaszthatatlannak mutatkozó belső társadalmi kérdések mellett a lehetséges és a várható európai jövő baljós jeleivel is számot kellett vetni. Görömbei András könyvének első harmadában tágan, a múltra és a jelenre is értelmezve használja a harmadik út fogalmát. *A magyar népi irodalom* című, a Mindentudás Egyetemén tartott előadásának írott változatában szakszerűen és közérthetően foglalja összse a mozgalomnak, a műveknek és a máig tartó hatásnak, az utóéletnek a történetét. Aforisztikusan tömör mondatokban összegzi a lényeget: „A népi írók legfontosabb törekvése az *új, európai mintájú nemzettudat* megteremtése volt." – „...a magyar társadalmat úgy akarták megváltoztatni, szociálisan igazságossá tenni, hogy közben nem feledkeztek meg a magyarság súlyos nemzeti problémáiról. Ezért volt a népi irodalomnak erős *társadalmi érdeklődése* mellett *határozott nemzeti jellege*." – „A *népiség* olyan politikai és szellemi program, amelyik az ország nemzeti és szociális gondjainak a megoldására demokratikus társadalomrendező elv alapján törekszik." – „Az új nemzedék a társadalmi változás elkerülhetetlenségének gondolatát tudatosította a magyarságban, bevitte a közgondolkodásba a változtatás igényét." – „A népi írók történelemszemléletének fontos eleme volt az a felismerés, hogy történelmünk során valamely külső és idegen hatalomra való támaszkodás sohasem segítette elő a nemzeti fejlődést." – „...a népi irodalom nem esztétikai kategória, hanem eszmei."

Görömbei András okfejtéséből s más tanulmányaiból nyilvánvaló, hogy a népi írók mozgalmát korhoz kötöttnek, hatásukat, mozgalom hiányában is folytonosnak tartja, a népi irodalom, a népiség fogalmát pedig a nemzetivel erősen rokon értelműnek. Tanulmányának alcíme ugyan kérdőjeleket használ: „Népi irodalom? Nemzeti irodalom?", de az azonosítás megtörténik abban az értelemben, hogy a népi irodalom a nemzeti irodalom szerves, nélkülözhetetlen része. S nemcsak a történetiségben, hanem az új évszázadban is.

Egyre indokoltabban, mert a magyarság veszélyeztetett helyzete Trianon óta újra és újra felerősödik. Nemrég jelentek meg teljességükben Németh Lászlónak az 1956-os forradalom kapcsán készült korabeli írásai. Görömbei András elemzése ismételten fölhívja ezekre a figyelmet, igazolva azt is, hogy Németh László az akkori helyzetet tisztán látó kivételek közé tartozott. Elemzései az 1943-as szárszói beszéd lényeglátásának a szintjén voltak. Németh László nem a szocialista eszméket, hanem a bolsevizmust, annak gyakorlatát ítélte el, mert az totális diktatúrát, a nemzeti függetlenség teljes hiányát jelentette. Ám nem voltak illúziói a berendezkedni kezdő Kádár-korszak kapcsán sem. Nálunk az a sajnálatos helyzet, hogy a szocializmus fogalma azonosult a „létező szocializmus", vagyis a Kádár-kor gyakorlatával. S bár ez a rendszer az évtizedek során a gyilkos diktatúrától haladt a szocialista „demokrácián" át a csőd felé, félrevezető a „létező" jelző előtte, ugyanis a nyugati világban a szociáldemokrácia több formája létezett és létezik, de egyik sem a bolsevizmusból kiindulva vált szelídebbé. A harmadik út nemzeti jellegű, azaz magyar szocializmust képzelt el, s ez volt 1956 alapvető követelése is, azzal a legelemibb jelszóval, hogy „menjenek a ruszkik haza!"

Ha 2012-ben egy könyv címlapján az szerepel, hogy *irodalom, nemzet, harmadik út*, akkor az kiáltás is. A múlt elemzése mellett helyet kap e könyvben a legközvetlenebb múlt s a jelen. Görömbei András ifjúkora óta a nemzetiségi magyar irodalmak következetes, annak idején veszélyeket, tiltásokat is vállaló kutatója. 1990 után lehetősége nyílt arra, hogy különböző szervezetekben, legutóbb és leghatásosabban a Magyar Tudományos Akadémián képviselje a kisebbségi magyarság ügyét, segítse a kutatásokat, a valóságos helyzet bemutatását, megoldási javaslatok készítését. Nélkülözhetetlen ez a munka, hiszen lassan egy évszázada lesz Trianonnak, a sebek mégsem gyógyultak be, s megoldást sem a régió, sem Európa nem kínál. Közben a magyarság lélekszáma az egész Kárpát-medencében fogyatkozik. Antall József 1990-ben még azt mondta, hogy lélekben 15 millió magyar miniszterelnöke kíván lenni. A köztudatban rögzült ez a talán már akkor is túlzó szám, de a valóság ma már csak 13 millió, s ez egyelőre megállíthatatlanul tovább fog csökkenni. A legerősebben a szomszédos államok magyar lakosságánál.

Áttekintve a közösséget formáló értékeket az 1945 utáni magyar irodalomban, Görömbei három fő tendenciát emelt ki. Ezek: „a személyiség autonómiájának, szabadságának védelme, a szétdarabolt, szétszórt magyarság szellemi összetartozás-tudatának helyreállítása és a nemzetellenes történelmi tudat korrekciója". Az ő példái az 1956 utáni évtizedekre

vonatkoznak. Érdemes azonban továbbvinni ezt a fontos gondolatot, s lényegében meg is teszik ezt a kötet más írásai, irodalmi művek kapcsán elsősorban a Csoóri Sándorral, Nagy Gáspárral foglalkozók. A nyolcvanas években az „ellenzéki" értelmiségiek számára nyilvánvaló volt, hogy Magyarország beteg. Beteg lelkületű, s gazdaságában is egyre inkább sorvad. Ezt a beteg lelkületet művekben legteljesebben alighanem éppen Csoóri és Nagy Gáspár fejezték ki. Áttételesen pedig az a tendencia, amelyik szerint az irodalomnak nem szükséges a közösség ügyeivel foglalkoznia. A lelki szabadság 1990 után sem jöhetett el, sőt másfajta betegségek terjedtek járványszerűen. S szinte végzetessé tette őket a létbizonytalanság. A „létező" polgári demokrácia a gyarapodás helyett romlást hozott a többség számára. S nem képes segíteni az irodalom sem, hiszen a globalizmus polgárinak már aligha nevezhető világa redukálta a szellemi életet, lefokozta a humán műveltséget, nem tart igényt az irodalom személyiség- és közösségformáló képességére. A bolsevikok mintájára az állam elsorvadásáról, feleslegességéről ábrándoznak, s ezt kiegészítik azzal, hogy a nemzet is egyre feleslegesebb minőség, a soknyelvűség is csak gátja az egységességnek. Irány a legmodernebb falanszter? Nem, mondom én is, mindegyre meg kell próbálni folytatni a küzdelmet, védve a személyiség autonómiáját, helyreállítani a magyarság szellemi összetartozásának tudatát, egészséges történelmi tudatot formálni magunkban és utódainkban.

Görömbei András meghatározása szerint: „Irodalmunk a nemzeti önismeret semmi mással nem helyettesíthető megnyilatkozása, a nemzeti lét rejtett, de létező tartományainak föltárása, fényre hozása." S ez annyira így van, hogy „Az irodalomból a szellem, erkölcs, érzés, fantázia fénye sugárzik még azokra is, akik nem olvasnak." Aki hitetlenkedne, az emlékezzen arra, hogy a magyar társadalom szellemében, közérzetében benne van valamilyen módon nyolcszáz év magyar irodalma, több ezer év népköltészete. S aki csupán nyolc osztályt végez el, az is szert tesz – bár csekélyke – irodalmi ismeretre. Aki annyit sem, az is hallott mondókákat, mesét, dalokat. Még egy igen fontos dolgot hangsúlyoz Görömbei András ebben a tanulmányban. Heidegger a nyelvet a lét házának nevezte. Eszerint „A magyar nyelv a magyar lét háza." Hozzáteszem, hogy ennek a háznak talán a legfontosabb lakója, őrzője és gazdagítója a magyar irodalom. Mondhatnánk persze, hogy a nyelvek sokaságában megszülető világirodalom nyilvánvalóan még hatalmasabb érték. Igaz lehet, de a legtöbb ember az anyanyelvén – esetleg még egy másik nyelven – ismeri meg a világot, így formálódnak személyiségének lényegi vonásai. Az egyes nyelvek irodalma pedig a számos azonos és rokon vonás ellenére sem uniformizálható. Mindegyikben vannak

nyelvi-gondolkodásbeli-nemzeti jellegzetességek. Ezért olyan lényeges a következő állítás: „A magyar irodalom nemcsak vetülete és nyelvileg elhatárolt változata az európai irodalomnak, hanem a magyar nemzetnek a megnyilatkozása is, amelyiknek minden más nemzetétől különböző történelmi élményei vannak." (Az idézetek lelőhelye: *Közösséget formáló értékek 20. századi irodalmunkban.*) Mindebből az is következik, hogy a mindenkori magyar irodalomnak nem kell feltétlenül arra törekednie, hogy más nyelvekre lefordítva sikert arasson. Hiú ábránd arra gondolni, hogy Homérosztól máig mondjuk ötven nyelv tízezer, a nemzeti kánonokban klasszikusként számon tartott alkotója között akár csak száz magyar művész olyan mértékű figyelmet kelthet, hogy legalább a szakma olvasni fogja. Nálunk elég jó a világirodalom ismerete, de aki nem annak a kutatója, az legfeljebb néhány tucatnyi alkotót tart számon, azokat is korlátozott olvasottsággal. Kérdezzünk meg akár bölcsész végzettségűeket, hogy meg tudnak-e említeni egy-két svéd, lengyel, román, újgörög alkotót, s lássuk be, hogy az írók, s még határozottabban a költők művészetének létezési tere elsősorban anyanyelvi közösségük. S ha ott nagyon jók és amellett szerencsések is, akkor is csak reménykedhetnek a nemzetközi hírnévben. S bizony többnyire azt is azért érhetik el, mert művük valamiképpen mégiscsak híradás a világnak erről a tájáról, a magyarságról.

Nem a nagyvilággal kell elsősorban hadakoznunk, hanem önmagunkkal és magyarjainkkal. Törekedj ismeretekre – írta Kölcsey Ferenc a *Parainesis*ben. Ez a mű sajnos már aligha fér bele a közoktatás tanterveibe. A közelmúltban minden hivatalos személy egyetértett abban, hogy a diákok túlterheltek, hogy az irodalom tárgy egyre csökkenő tananyaga elvégezhetetlen. Csak helyeselhető, hogy növelték a testnevelési foglalkozások óraszámát. Ám miközben az erkölcsi nevelés fontosságát hangsúlyozzák a tanügyi szakértők, mintha elfeledkeznének arról, hogy az irodalom az egyik leghatékonyabb erkölcsi nevelő. A személyiséget, az önismeretet, a nemzettudatot formálja, mélyíti a valóságismeretet. Szélsőségesen fogalmazva: rámutat arra, hogy az élet elviselhetetlen, s arra is, hogy mégiscsak csodálatos. Elvezethet a Pokolba, de a Kánaánba is. Megmutat minden utat, és segít kiválasztani mindenki számára azt, amelyet érdemes lesz bejárnia. Görömbei András életművének, amelynek egyfajta summája ez a kötet, alighanem ez a legfőbb tanulsága.

(Görömbei András: Irodalom, nemzet, harmadik út. Esszék, tanulmányok, 2008–2012. Magyar esszék sorozat. Budapest, Nap Kiadó, 2012. 304 oldal.)

Vasy Géza

A PATRIOTIZMUS SZENVEDÉLYE

Jacques Chirac memoárjairól

Egy egész politikusgenerációt ölt meg, mondta róla Alain Minc, a felkapott párizsi közgazdász, Sarkozy politikai tanácsadója. Politikai dúvad – írták róla az újságírók. A portrékat író esszéista, Denis Jeambar egy vitaműsorban[1] meg is nevezte a két legnagyobb áldozatát: Valéry Giscard d'Estaing és Edouard Balladur. Két kihívójától örökre elvette az életteret, akik másod- vagy harmadrendű politikai szerepkörbe száműzve éltek. Eszményképe és politikai mentora, Georges Pompidou elnök, aki a fiatal Chiracot a kormányába hívta, nemhiába nevezte „buldózeremnek". Más kérdés, hogy a „nagyvad", a „politikai ragadozó" jelző általában dicséret a francia politikai nyelv szótárában.

A globalizált világ többnyire még mindig neoliberális elveket valló médiája szeret nivellálni, azaz – ha alkalma nyílik rá – minden politikust meghemperget a sárban. A „küldetéses" személyiségeket lélektani esetnek tekintik, és analízisre küldenék, ahol ők – az alkalmi médiasztárok, a politikai vezércikkírók – botcsinálta Freud doktorként elemzik a „demokratikus" átlagból kinövő politikusokat. Tocqueville és Ortega óta tudjuk, illetve az elmúlt húsz év során megtapasztalhattuk, hogy a demokrácia éppúgy nivellálhat, éppolyan hatékonyan fabrikál átlagot a jobb sorsra érdemes emberből, mint a bolsevizmus, vagy a szocializmussá „szelídült" kommunizmus. A francia elnöki pozíció azonban még az amerikainál is tágabb teret enged a kivételes képességű személyiség megjelenésének, érvényesülésének, és az alkotmányosan felajánlott szerep hasonlatossá teheti a 19. századi nagy regények hőseihez. Felnőhet szerepéhez menetközben is. A pozíció birtokában az emberi tulajdonságok és képességek olyan kivételes érvényesítését érheti el, amelyre a hétköznapokban őrlődő, adósságokat és kötöttségeket hátán cipelő polgár nem tud kigyöngyözni magából. Ezért is érdekelnek az elnöki szerepkört betöltő személyek és reflexióik a gyakorolt hatalmuk természetéről.

A francia elnök személyében egyszerre testesíti meg a köztársaság kultuszát és az erős, napóleoni ihletésű végrehajtó hatalmat. Karizmája megjelenhet a hideg, megközelíthetetlen mozdulatlanságban – a szfinx Mitterrand – vagy a minden ködből kibukkanó, tévesztár Sarkozy szerepfelfogásában. Jacques Chirac valahol középen található kettejük között: maga volt a perpetuum mobile az elnöki szerepkör megszerzéséig, de utána többnyire feltűnés nélkül és kellő méltósággal egy helyben tartotta a meg-meglazuló fegyelmű falkáját. A belpolitikáját kevés nagy ívű reformmal jellemzi, amit

ma kortársai az államadósság sarába szügyig süllyedve, sokan a szemére hánynak. A nyugdíjas korosztály többségének körében viszont ma is népszerű a hajdani oroszlán. Annak idején ritkán mordult egy-egy öblöset, hogy hátratessékelje a dögkeselyűket, akik vigyázó szemeiket nem Párizsra, hanem az áldozatra, az adózó középosztályra vetették. Második elnöki mandátuma során Chirac inkább a nemzetközi politikában jeleskedett, e területen vívta ki az államférfiak elismerését. Napjainkban egyre több jel – kiszivárgó orvosi vélemény – utal arra, hogy 2005-től elhatalmasodó betegsége kárhoztatta utolsó éveiben a pusztán falkaőrző szerepre.

A 2007 tavaszán leköszönő és a stafétabotját Nicolas Sarkozynek átadó Jacques Chirac politikai pályája egészen kivételes: harmincöt évesen már államtitkár, majd országgyűlési képviselő. Később különböző tárcák megbízható államtitkára, illetve minisztere Pompidou elnök kormányaiban. 1977-től 1995 májusáig Párizs nagyhatalmú polgármestere. Két ízben volt miniszterelnök, 1995 és 2007 között államfő. Sarkozy – akivel nem ápolt felhőtlen viszonyt – írja róla a 2006-ban magyar nyelven is megjelent *Vallomások* című könyvében: „...mélységesen csodálom Jacques Chirac képességeit. Csodálom szívósságát, temérdek energiáját, jellemszilárdságát a bajban, képességét, hogy meg tudja nyerni az embereket. Ezekkel a jellemvonásokkal ritkán találkozik az ember."

2009 novemberében megjelent könyvében[2] Chirac mintegy ötszáz oldalon vezeti át az olvasóját a gyermekkori eszmélésétől az 1995 májusában történt elnöki beiktatásáig. 2011 nyarán megjelent hatszáz oldalnyi emlékiratának második kötetében[3] kétciklusos elnöki mandátumának eseményeiről adott számot, hozzáfűzve politikai testamentumát is. Hazájában szokásjoggá vált, hogy a nyugalomba vonult elnöknek emlékirat vagy más írott formában, egyedül vagy munkatársakkal, de számot kell adnia hivatali működéséről.

Minden jel arra utal, a szerzőnek nagy feladvány lehetett az emlékek megörökítésének formája, hiszen úgy kellett egyénítenie a mondanivalóját, hogy közben be is lépjen az elődöktől elindított, bejáratott partok között hömpölygő emlékfolyamba. Nem volt közömbös számára, hogy Eduard Balladur – barátja, majd ellenfele az 1995-ös elnöki választásokon – már megírta a saját verzióját *Két év a Matignonban* címmel.[4] Miniszterelnöke titkárságának vezetője, az írói vénával megáldott Bruno Le Maire is közölt már róla szuggesztív miniportrékat Edgar Faure-díjas könyvében. Az elnöki palota lakója – président résident – elődeihez hasonlóan ápolta a művészeti ágak valamelyikében való jártasság imázsát. A művészet legyen kacér delnő, intimitásban osztozó élettárs vagy rokokó kokott, de alaphivatkozás a francia elnöki emlékiratokban.

A politikától visszavonult Chirac nagy élménytömbökre osztva meséli el emlékeit, magyarázza tetteit, de ez a diszkontinuitás nem zavaró – köszönhetően kitűnő szerkesztőjének, Jean-Luc Barrénak. A második, elnöki éveinek tetteit vagy annak elmaradását indokoló visszatérő refrénje a francia lélek sajátosságaira való hivatkozás. Második kötete 93. oldaláról fordítom: „A franciák óhajtják a nagy reformokat, sőt türelmetlenek kivárni azok megvalósulását, de váratlanul allergiásak lesznek, ha valaki közelről vagy távolról olyat tesz, amely módosítana kényelmükön és érdekeiken." Arról valóban nem ő tehetett, hogy elődeinél jobban meg kellett küzdenie a jóléti tömegtársadalomban elkényelmesedő, az elszemtelenedő média által felheccelt, álmaikban is jogaikat követelő polgártársai ellenállásával. Az ő elnöksége idején az 1968 májusában kiszabadult dzsinn már a lelkek ura, és nem lehet már úgy írni memoárt, mint ahogy a mintaértékű elől, Charles de Gaulle tábornok tette.

Jacques Chirac memoárjait becsukva elmondható, hogy de Gaulle *Emlékirataink* eredetisége, esztétikai szintje és erkölcsi magassága továbbra is megismételhetetlennek tűnő kihívás utódai számára. Az általa alapított V. Köztársaság küldetéses tudattal megáldott tábornok-elnöke minden tekintetben rendhagyó volt. Viszonyítási alap annak, aki francia elnökként szegre akasztva a politikát, emlékiratokra adja a fejét. A pártok által szimbolikusra zsugorított elnöki szerepet otthagyva a múlt század ötvenes éveinek elején, vidéki magányában maga írta emlékiratait. Nem alkalmazott írnokokat, mint Winston Churchill. A könyveiből áradó erő Aiszkhüloszt juttatja eszünkbe a görög tragédiaírók sorából.

A második elnök, a de Gaulle-t 1969-ben váltó Georges Pompidou csak memoártöredéket hagyott maga után. Elhatalmasodó betegsége és korai halála pazar, visszavonulása után megírandó memoároktól, esszéktől fosztott meg minket. Bizonyság rá a fia által kiadott kötet, amelyben remek portrékat találunk kortárs politikusokról. Szatirikus novellájában élményszámba menő karikatúráját adja a 68-as párizsi „felfordulásnak" és benne a fantom Döbrögit kereső Szajna-parti Ludas Matyinak, Daniel Cohn-Benditnek. Egyébként Pompidou elnök halálával a fiatal Chirac a politikai eszményképét vesztette el.

A harmadik elnök – Valéry Giscard d'Estaing – is szépírói vénával megáldott ember és kitűnő stiliszta. Néhány éve különös témájú regényével kavarta fel port és adott találgatásra okot a médiának.[5] Megközelítésünk szempontjából ő atipikus jelenség: *Hatalom és élet* című magyarul is olvasható könyve előszavában bevallotta, hogy nem akart emlékiratot írni. Hatalomtechnikai küzdelmeiről tőle keveset tudunk meg. Külö-

RÉGÉSZETI FELTÁRÁS AZ M6-OS AUTÓPÁLYA NYOMVONALÁN

KORA BRONZKORI FÉRFICSONTVÁZ ÓFEHÉRTÓ HATÁRÁBAN

nösen külpolitikai szempontból eredményes elnöksége idején gyakran volt keresetten egyedi, néha excentrikus. Könyveire és nyilatkozataira is jellemző ez a beállítottság. Emlékiratoknak például az elnökségét dokumentáló, ötszáznegyven méternyi polcot megtöltő iratanyagot tartja. Az életrajzíróira bízott mindent, hiszen szerinte a hajdani emberek megítélése nem annyira azok hibáin vagy erényein múlik, hanem életrajzíróik tehetségén és jóindulatán.

Az 1981-ben megválasztott első baloldali elnök, François Mitterrand elnökségének kaleidoszkóp változatosságú megörökítése van. A trianoni békediktátumért bocsánatot kérő államférfi a legváltozatosabb írói eszközökkel értelmezte és elemeztette a francia politika világát és karrierjének hajtűkanyarjait. Az elnöki tisztséget mindmáig a leghosszabb ideig, 1981-től 1995-ig betöltő elnök mindennapjait közgazdász munkatársa, Jacques Attali három monumentális, kétezer-egyszáz oldalnyi krónikában örökítette meg. Mitterrand még ellenzéki vezetőként, két kötetben is kiadta reflexióit *La paille et le grain* (*Szalma és búzaszem*), és *L'abeille et l'architecte* (*A méh és az építész*) címmel. Emlékiratokat azonban ő sem írt. Inkább beszélgetőtársakat vett igénybe könyveihez. Akkor volt igazán elemében, ha könyv hosszúságú interjút adhatott, vagy beszélgetőkönyvben ő volt az egyik, de természetesen többet beszélő partner. Ebből a típusból az *Ici et maintenant* (*Itt és most*), illetve a halála után megjelent *Memoires interrompus* (*Megszakított emlékezések*) című könyvek emelhetőek ki.

Ilyen előzmények után érhető igazán a memoáríró Chiracot érő kihívás. Frusztrálhatta, hogy ő „csak" elnök. Ezért hangsúlyozza a második kötet utolsó *Visszatérés az eredetekhez* című fejezetében, hogy mennyi mindent tett a „primitív" kultúrák megismertetéséért. E kétkötetes memoár a hetvenes éveinek végét taposó volt elnöknek sorrendben a hetedik és a nyolcadik könyve, de csak ezekben tárja ki szélesre magánéletének ablakait. Az előzőek a közéletről, a politikáról szólnak, az ország jövőjéről kialakított elképzeléseit fogják csokorba, vagy pártalapító küzdelmeit és beszédeit tartalmazzák. A memoárjait nem egyedül írta, igénybe vette Jean-Luc Barré író, szerkesztő segítségét, akivel kedvére játszhatott alkotói négykezest. Az első kötet címe egy kiragadott mondat az idős Goethe Eckermann-nal folytatott beszélgetéséből. Az emlékiratok szerkesztéséből és nyelvezetéből arra lehet következtetni, hogy a politika boszorkánykonyhájában kevésbé járatos olvasóközönséget célozták meg. Az olvasókkal kötött önéletírói paktumnak meglett az eredménye: már az első kötete példátlan közönségsikert aratott. Négy hónappal a megjelenése után több mint 430 000 példányt kelt el belőle.[6] Hosszú sorok képződtek, ha dedikált

a vidéki városokban vagy a Szajna partján. Töretlen népszerűsége némileg ellensúlyozza betegséggel küszködő mindennapjait és a 2011 decemberében ellene kihirdetett jogerős bírói ítéletet.

Chirac szenvedélyesen szerette hazáját. Fáradhatatlanul járta a vidéket, könnyen talált szót az ott élőkkel. Évődött is vele a fővárosi sajtó, miszerint szívesebben trécsel állattenyésztőkkel a tehenek faránál, mint szalonhörcsögökre hunyorogjon a párizsi állófogadásokon. Tudta, hogy a nemzeti egység sérülékeny, és nem szabad indokolatlan vagy külföldről sugallt „reformokkal" kikezdeni. Az olajválság idején, 1975-ben miniszterelnökként lépett fel a megszorító intézkedések ellen.

Memoárja is bizonyság: választási kampányok idején hihetetlen energiával tudott küzdeni pártja jelöltjeinek népszerűsítéséért. Ilyenkor volt igazán elemében. Innen a „nagyvad" díszítő jelző. Belefeledkező lelkesedése, a politikai megsemmisülést kísértő dupla vagy semmi vakmerősége újdonságnak hatott a tradicionális választók szemében. Mégsem érzett soha kísértést, hogy a köztársasági intézmények határait átlépje. Ezért tudta súlyosabb zökkenők nélkül kitölteni jobboldali miniszterelnökként az addig ismeretlen „politikai társbérletet" (cohabitation) a baloldali François Mitterrand elnökkel 1986 és 1988 között és gyakorolta elnökként a szocialista miniszterelnökkel, Lionel Jospinnel 1997 és 2002 között.

Szimpatikus az a tulajdonsága, hogy őszintén csodálta ellenfeleit, és néha hatásuk alá is került. Nem volt doktrinér, mindig kész volt átlépni a hagyományos ideológiai határokat a megoldandó közfeladat érdekében. Kertelés nélkül közli az olvasóval, hogy sosem volt jobboldali a szó klaszszikus értelmében. Megvetette elődje, Giscard arisztokratikus allűrjeit, például azt, hogy a chambordi kastély vadasparkjában elnöki vadászatokat rendezett királyok, államférfiak számára. Megválasztása után betiltotta az elnöki vadászatokat.[7] Habitusában puritán, meggyőződése alapján szociál-radikális politikusnak nevezhető.

Több elemzője is mérlegelte, hogy mennyire autonóm a gondolkodása. Taktikusnak kiváló volt, de stratégának csak átlagos. Távlatos vízióival csak a nemzetközi porondon állt elő. Inkább a tér embere, mintsem az időé. E kifogások ellen az elnöki működését taglaló második kötetében védekezett, nem elég meggyőzően. Az őt ért kritikák dandárja az elnöki tevékenységére vonatkozik, hiszen a hatalom csúcsán hatványozottan hatnak a hibák, a szokássá jegecesedett attitűdök.

Befolyásolható volt. Tanácsadóit nem mindig válogatta körültekintően. Makacssága gyakran zsákutcákba vitte. Néha törzsválasztóit is meglepte ellentmondásos magatartásával. 1972-től 1974-ig, mezőgazdasági és vidék-

fejlesztési miniszterként brutális hangnemben és sikerrel védte a francia őstermelők érdekeit német kollégájával szemben. 1986 és 1988 között viszont már ultraliberális politikájával riasztott el sok szavazót. Ezért magát is okolhatja, hogy Mitterrand megszerezhette második elnöki mandátumát. Erre vonatkozó önigazoló érvei nem meggyőzőek. Franciaországgal való kapcsolata sem volt intellektuálisan felépítve. Nem tudott erős gyökeret ereszteni. Corrèze, nagyszülei imádott földje, amelyet évtizedekig képviselt és szolgált, ahol szerették, mert befolyásos párizsi atyafiként sok mindent kijárt érdekükben, nos, Corrèze átpártolt a szocialistákhoz! Elnökké választásáig a „francia székelyföld" a szocialista François Hollande-nak lett a fellegvára.

Az elnökség mandátumáig befutott politikai pályája során különösen két teljesítményére lehet büszke Chirac. Mindkettő tanítanivaló. Az első az a bravúr, ahogy a jobbközép, illetve a szocialisták jelöltjével egyszerre mérkőzve 1977-ben megszerezte a párizsi polgármesteri széket. A másik a Tömörülés a Köztársaságért (RPR) nevű párt megalapítása 1976. december 5-én. Kevés politikus képes pártot alapítani és e pártot kézben tartani – demokratikus keretek között. Előbb vakmerő és rizikós húzásaival megtörte a néhai de Gaulle harcostársainak, a történelmi gaullistáknak („a bárónak") a befolyását, majd egy d'Egletons nevű kisvárosban, szűkebb hazájában létrehozta a saját gaullista pártját. Az ott elmondott híres beszédét függelékként közli az első kötet végén.

A párizsi polgármesteri hivatal anyagi lehetőségei, hűséges munkatársainak szellemi kapacitása és a kedvező médiahátszél tette lehetővé, hogy gondosan felépítse saját pártját. Az emlékiratokban erről hallgat, de a hierarchikus felépítésű és engedelmes aktivistákkal rendelkező, fegyelmezett Francia Kommunista Pártról veszi a mintát. Polgármestersége idején a híres Országos Államigazgatási Főiskola (ENA) végzős hallgatóiból kezdte felépíteni új pártja vezérkarát. Aktivistáiért oroszlánként harcolt, kampányolt a választások idején, de engedelmességet és kitartó küzdelmet várt tőlük. Az eredmény nem váratott magára. A demokratikus centralizmus, amely nálunk a kezdetben durva, később alattomos kommunista hatalmi technika jellemzője, Chirac pártjában jól és hitelesen működő gyakorlattá vált. Nagy küzdelem várt rá. Kommunista, trockista, maoista felségterületre kellett behatolnia csapatával, hogy a választók szélesebb köréhez tudja eljuttatni üzenetét: a társadalmi mozgalmak körébe, a szakszervezeteknek a baloldal által kisajátított világába és az egyetemek campusaiba.

Jacques Chirac memoárjának második kötetében a tőle megszokott oldott, közvetlen hangnemben ad számot 1995 és 2007 között kitöltött két

elnöki mandátumának éveiről. Ha a kampányprogramjának megvalósulására kíváncsi az olvasó, ajánlott átlapozni Chirac egyetlen magyar nyelvre lefordított könyvét.[8] E karcsú kötetben, még párizsi polgármesterként felsorolja, hogy elnökké választása esetén mit szeretne megvalósítani. Emlékiratainak második kötete is bizonyság rá, hogy nem sokat tudott életbe léptetni terveiből. Második elnöki mandátumának idején megbicsaklik az a lendület, amely még az első kötetben magával ragadta az olvasót. A reformoktól való ódzkodását visszaemlékezéseikben párt- és kormánytársai is felróják neki. Az elnök „nem tudja, mit akar – fakad ki dühében Villepin miniszterelnök 2006 tavaszán. – Egyetlen célja mindig az újraválasztása volt. Most, hogy ennek vége szakadt, nem tudja, mit tegyen. Beleütközik olyan dolgokba, amelyeket nem ért."[9] Valóban elmulasztotta annak az égetően szükséges, ám húsba vágó gazdasági-társadalmi változásnak az elindítását, amely Schröder német kancellárnak sikerült, és amelynek nyomán a német állam jobban állja napjainkban a pénzügyi befektetők és a jelentkező új óriások, azaz Kína, India, Brazília gazdasági kihívásait, mint Franciaország. Voltak ugyan nagy napjai, amikor a néhai grandeur visszfénye megcsillan a memoár lapjain: szembefordult az amerikai elnökkel az Irak megtámadását megelőző hónapokban, és Franciaország az ENSZ-ben elítélte a háborút. Nem akart semmilyen érdeket sérteni, és ezzel csak tetézte hazája gazdasági kiszolgáltatottságát a pénzügyi piacoknak. Van némi igazság utódja, Sarkozy szavaiban: „Mitterrand megválasztatta magát, hogy élvezhesse a hatalmat. Chirac csendesen szieszt̀azott a hatalom csúcsán. Én azért jöttem, hogy cselekedjek!"[10]

Annak idején az újságírók gyakran alábecsülték az elnököt. Egyszerű és nyílt sisakos gladiátort láttak benne, aki a magas műveltség és a velejáró rafinéria labirintusában könnyen eltéved. Emlékirata a bizonyság rá, hogy az egyszerűség csupán maszk volt, és személyisége összetett mivoltát rejtegette. Mivel született harcos volt, érthetetlen, hogy nem használta ki első elnöki győzelme felhajtóerejét: nem írt ki nyomban országgyűlési választásokat, megerősítve így támogatottságát. Néhány alvezére és maroknyi elégedetlenkedő centrista parlamenti gyalogosa ezért tehette meg, hogy időnként hamis hangon kísérje Chirac tenorját. Szerencsétlen időszakában, azaz 1997–2002 között ennek ellenére kézben tudta tartani pártját. Az is érhetetlen, és könyveiben nem ad meggyőző magyarázatot rá, hogy 2002-es újraválasztása után, amikor is utcahosszal győzte le a radikális jobboldali Le Pent, miért nem használta ki óriási támogatottságát, hogy megmozdítsa az áporodó közállapotokat, és az ország számára már nélkülözhetetlen reformokat beindítsa. Igaz viszont, hogy mandátuma utolsó

két évét meghatározta váratlanul jött betegsége. Feltehetően magas vérnyomása miatt kisebb fokú agyvérzést szenvedett 2005 szeptemberében, és a baleset kihatott aktivitására. Sajnos ma már súlyos emlékezetkieséssel küzd, és ezért alig mutatkozhat a nyilvánosság előtt. Talán az utolsó utáni pillanatban fejezte be visszaemlékezéseit Jean-Luc Barréval.[11]

Az oroszlán kitűnő harcos volt, hangja csak úgy visszhangzott a szavannán. Elejtette a legnagyobb vadat, de erejét, figyelmét a gyülekező hiénák kötötték le. Stratégiai képessége inkább külföldön érvényesült. De Gaulle tábornok mellett kétségkívül a legismertebb és a legelismertebb francia elnök a világon, de belföldre többnyire már csak a taktikára futotta az ereje: „rien ne va plus!"

Az adottságaihoz képest jóval többre volt hivatott.

(Jacques Chirac: Chaque pas doit être un but Mémoires 1, Paris, NiL éditions. 2009. 505 o.; Jacques Chirac: Le Temps Présidentiel Mémoires 2, Paris, NiL éditions. 2011. 624 o.)

S. Király Béla

Jegyzetek

[1] www.lcp.fr/emissions/politique-matin/vod/141489-la-matinale-du-jeudi-22-novembre-2012

[2] Jacques Chirac: *Chaque pas doit être un but* (*Lépések egy cél érdekében*). Mémoires 1 Nil, 2009.

[3] Jacques Chirac: *Le Temps Présidentiel* (*Az elnökségem ideje*). Mémoires 2 Nil, 2011.

[4] Eduard Balladur: *Deux ans à Matignon*. Paris, Plon, 1995.

[5] Valéry Giscard d'Estaing: *La Princesse et le Président* (*A hercegnő és az elnök*). Paris, Éditions de Fallois – XO, 2009. A regény alanyai maga a szerző és Diana hercegnő. Hogy a bemutatott romantikának mennyi a valós alapja, arról bővebben a *Le Figaro* szeptember 21-i számában értesülhetünk.

[6] Lásd a *Le Figaro* 2010. február 11-i számának 37. oldalát.

[7] Bővebben erről a *Le Monde* 2009. dec. 19. számában.

[8] Jacques Chirac: *Egy új Franciaországért*. Budapest, Mundus, 1997.

[9] Bruno le Maire: *Des hommes d'État Paris*, Grasset, 2008, 306.

[10] Franz-Oliver Giesbert: *M. Le Président. Scènes de la vie politique 2005–2011*. Paris, Flammarion, 2011, 148.

[11] A volt elnök elhatalmasodó betegségéről kimerítően a *Paris Normandie*. fr. weboldalon olvashatunk.

A JOGI JELENSÉGEK MULTIDISZCIPLINÁRIS VIZSGÁLATA

Szmodis Jenő könyvéről

Sokan rámutattak már arra, hogy a jog eredetét, belső természetét, fejlődését és működését érdemes más tudományterületek oldaláról is megvizsgálni. Így a szakirodalomban ismert a jog filozófiai (ezen belül ontológiai, ismeretelméleti, etikai és logikai), kultúrtörténeti, szociológiai, pszichológiai, gazdasági, irodalmi és még néhány további szempontú elemzése. Az újabb és újabb megközelítések mindig is jelentősen előbbre vitték és jelenleg is előbbre viszik a jog alapvető jegyeinek feltárására irányuló kutatást. Érdekes azonban, hogy olyan mű, amely szintetizálta volna a különböző tudományterületek művelőinek azon megállapításait, melyek a jogi jelenségekkel kapcsolatosak vagy kapcsolatba hozhatók, eddig még nem jelent meg. Ezt a hiányt pótolja Szmodis Jenő új könyve, mely ráadásul nem csak a korábbi interdiszciplináris kutatási eredményeket szedi közös csokorba, hanem teljesen új megközelítési módokat is bevon a jogbölcseleti diskurzusba, jelentősen tovább tágítva ezáltal a vizsgálódás horizontját.

Az a tény, hogy eddig ilyen mű nem készült, valószínűleg azzal magyarázható, hogy a jogtudomány művelői általában egy-egy szűk terület kutatásával foglalkoznak. Így rendkívül kevés azok száma, akik igazán nagy távlatokban tudnak gondolkodni, és képesek figyelemmel kísérni a más tudományterületeken elért kutatási eredményeket. Szmodis ezen kevesek közé tartozik, s könyvéből jól látható, hogy a széles körű műveltségen, olvasottságon, a mélyben meghúzódó összefüggéseket felismerő éleslátáson túl igen jó asszociatív és rendszerező készséggel is rendelkezik.

A szerző első monografikus munkája, *A jog realitása* (Budapest, Kairosz Kiadó, 2005.) sem nélkülözte a multidiszciplináris szemléletet, csakhogy ott a társtudományok segítségül hívása mindig egy-egy konkrét szakprobléma részkérdésének megoldása során került előtérbe. Jelen munkában a jogtudomány mint olyan multidiszciplináris tudomány áll előttünk, amely szükségképpen tekintettel kell hogy legyen más tudományok szemléletére és kutatási eredményeire. A szerző történelemfilozófiai nézőpontja ebben a kötetben is érvényesül, nem kis részben hasznosítva a *Kultúra és sors* (Miskolc, Bíbor Kiadó, 2007. E munka folytatását képezi a szerző *A görögökről Nietzsche és Spengler nyomán* című, nemrég megjelent kötete. Budapest, Argumentum, 2012.) című művének fontos következtetéseit. A kötet

három nagyobb egysége közül az első a multidiszciplináris jogi tanulmányok elvi, metodológiai kérdéseit vizsgálja. A második nagyobb egység a már meglévő és bevett jogelméleti irányzatokat és területeket ismerteti kritikai módon, míg a harmadik rész alaposan tárgyal olyan tudományterületeket és azoknak jogfilozófiai vonatkozásait, amelyeknek a jogelmélettel való összefüggéseit nem vagy csak igen kevesen ismerték fel eddig.

A műben a legnagyobb újdonságot megítélésem szerint az jelenti, hogy a szerző a humánetológia megállapításait is bevonja a jogbölcseleti kérdések vizsgálatába. Mint írja, „a humánetológiai megfontolások két irányban is segíthetik a jog jelenségének jobb megértését. Egyrészt a jognak mint *szabályrendnek* a *kialakulása* oldaláról szolgálhatnak olyan értékes adalékokkal, amelyeknek a figyelembevétele nélkül a jogelmélet csupán találgatásokra, spekulációkra, esetleg ideologikus toposzokra hagyatkozhat. [...] A humánetológia megfigyelései másfelől az *egyes jogintézmények* vonatkozásában is számos újdonsággal szolgálhatnak. Az olyan jogintézményeknek ugyanis, mint a tulajdon, a csere, a házasság, a monogámia, a család, a nő státusza, és általában a csoporton belüli státuszok (pl. állampolgárság), a természet által kódolt »előképei« vannak" (46.).

Az ember humánetológiai tulajdonságai közé tartozik például a magántulajdon iránti vágy, a szociális vonzódás, az empátia és az altruizmus, a szövetségek szövetségeinek kialakítására való készség, a saját csoport és az idegen csoport megkülönböztetése, az egyezkedő viselkedés, az imitációs készség, a rábeszélhetőség, az igen alacsony parancsmegtagadási készség, a konstrukciós és a szabálykövetési készség. A szerző az emberi viselkedés e legmélyebb jellemzői alapján meggyőzően mutat rá számos elterjedt jog- és állambölcseleti nézet tévességére és egyes ideológiák hamisságára. A társadalmi szerződéselméletek például – az ember alapvető szociális hajlamát figyelmen kívül hagyva – tévesen feltételezik azt, hogy az állam előtti társadalmakat elsősorban a vad agresszió jellemezte. A szövetségek szövetségeinek kialakítására vonatkozó humánetológiai tulajdonság egyértelműen jelzi, hogy az állam létének jogosultságát kétségbe vonó anarchisták egy sosem létezett természeti állapot felé kívánják irányítani a társadalmat. A saját és az idegen csoport éles megkülönböztetésének hajlama és képessége azt mutatja, hogy téves az a liberális nézet, amely az evolúciós gyökerű nacionalizmust 19. századi eredetűnek és mulandónak véli. Az ún. parancselméleteknek, melyek szerint a hatalomgyakorló parancsát elsősorban a kilátásba helyezett szankció emeli joggá, teljesen ellentmond az ember utánzási, szabálykövetési és alacsony parancsmegtagadási készsége.

Nagyon helyesen látja Szmodis, hogy azok a jogrendek és politikai rendszerek, melyek nem veszik tudomásul az ember humánetológiai tulajdonságait és a társadalomszerveződés genetikusan kódolt jellemzőit, szükségszerűen bukásra vannak ítélve: ezt a leginkább a téves antropológiai felfogáson és a társadalom működésének hamis interpretációján nyugvó kommunizmus bukása mutatja, de erre utal a vadkapitalizmus bizonyos mértékű megszelídülése is.

Amint tehát a szerző hangsúlyozza, csak az a jogrend lehet tartós és működhet hatékonyan, amely figyelembe veszi az ember humánetológiai vonásait. S a pozitív jog mellett (felett) létező (létezhető) ún. „helyes jog"-ot kutató jogbölcseleti irányzatok képviselői számára is igen jelentős segítséget nyújthatnak a humánetológiai kutatások eredményei.

A történelemfilozófia alapvető kérdéseit taglalva Szmodis úgy látja, hogy téves Karl R. Popper azon nézete, amely szerint az emberi történelem menetét az emberi tudás növekedése döntően befolyásolja. Sokkal inkább Elliot Aronsonnak van igaza, aki úgy véli, hogy az ember nem racionális, hanem racionalizáló lény. Az emberi történelem menetét alapvetően nem a tudás bővülése határozza meg. Ahogy Szmodis írja, „az *értelem* a személyiség fontos, de *vékony rétege*, amelyet kiegészít az erkölcs, az *érzelmek* és a *tudattalan* tartalmak mélysége" (184.). S amint Karl Löwith megállapítja, „az emberi természet nem változik lényegesen".

A mély és meglehetősen összetett jogbölcseleti gondolatokat is mindvégig közérthetően megfogalmazó, élvezetes stílusban megírt mű a további kutatási perspektívák felvázolásával zárul. A szerző igen jó ötleteket ad a jogtudomány művelői számára. A könyv engem – szűkebb kutatási területemnél fogva – elsősorban arra döbbentett rá, hogy a szakirodalomban mennyire hiányzik a római jog fejlődésének multidiszciplináris megközelítése. Egyesek azt hangoztatják, hogy a római jog terén már nem lehet újat mondani. Ez azonban természetesen nem igaz. A római joggal kapcsolatban is elmondható Szent Pál univerzális jellegű és ma is érvényes megállapítása: „tudásunk még csak töredékes" (1Kor 13,9). Ahhoz pedig, hogy a jelenlegi tudásunk tovább bővüljön, véleményem szerint érdemes megfogadnunk Szmodis Jenő tanácsait.

(Szmodis Jenő: Multidiszciplináris jogi tanulmányok. Jogról az evolúciótól a kultúráig. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2012. 234 o.)

Sáry Pál

A VATIKÁN ÁLLOMÁSA

A közelmúltban, XVI. Benedek pápa lemondása és I. Ferenc pápa megválasztása révén nemcsak a kereszténység, de szinte az egész világ érdeklődése Róma felé fordult. Kapcsolódjunk ehhez műszaki érdekességekkel, melyek talán kevéssé ismertek. Hiszen az egész világ egyedülálló különlegessége, hogy egy önálló városállamban, melynek egész területe mindössze 44 hektár, pályaudvar épült. Ennek mindössze két fő vágánya és ezekhez csatlakozó rakodóvágánya van. A kitérők néhány váltója kézzel állítható. Ez a Vatikán állomása.

A vonal csatlakozása az olasz vasúti hálózathoz sem hosszú, mindössze 862 méter. A Roma San Pietro állomáson ágazik ki a Roma–Viterbo vasútvonalból. A szárnyvonal így a Roma Trastevere állomáson keresztül kapcsolódik az olaszországi vasúthálózathoz: az óramutató járásával ellenkező irányban haladva Róma városát délről, majd délkeletről megkerülve szinte közvetlenül jut a forgalom a délre (Nápoly felé) és északra (Firenze felé) vezető vasúti fővonalakba, míg a Trastevere állomáson irányváltással az ország nyugati tengerpartja mentén levő fővonal érhető el, mely Livornón át Genova felé irányul.

A vatikáni szárnyvonal az olasz állam és a Szentszék között 1929. február 11-én megkötött Lateráni egyezmény eredményeként épült. Ezzel az egyezménnyel több mint fél évszázad után Olaszország elismerte a Vatikán önálló államiságát, feloldódott annak elzártsága. Az egyezmény 6. pontja értelmében, XI. Pius pápa (1922–1939) határozott kívánságára az olasz államvasút a Vatikán állam határain átlépő vasútvonalat és annak végén állomást épített.

Az új vonal Vatikán pályaudvara és egyben végállomása közvetlenül a Szent Péter-székesegyház mögött e célra kiegyenlített területen épült fel. A pályaudvar épületét Giuseppe Momo, a Vatikán építésze tervezte, akinek korábbi műve a Vatikán szemináriumépülete. A kétszintes állomásépület középső kiemelkedő tömbjéhez kétoldalt rövid épületszárnyak csatlakoznak. Az egyik a forgalmi szolgálat, a másik a felügyelő őrség részére épült. A kompozíció a historizmus hagyományaira emlékeztet, de szerény és dísztelen. A székesegyház felőli, tehát belső oldalon kétoszlopos bejárat vezet az épületbe, a vágány felőli oldalon védőtető – nevezhetnénk perontetőnek is – épült.

A két vágány mögött a Vatikán kertjei terülnek el, kis támfal egyenlíti ki a szintkülönbséget. A vágány részére a kertek falán kaput ütöttek,

A VATIKÁN ÁLLOMÁS BEJÁRATA A VATIKÁN HATÁRÁT KÉPEZŐ FALON ÁTTÖRT KAPUVAL

A kép valószínűleg az 1934. évi hatósági bejárás alkalmával közlekedő mozdonyt mutatja. A kapu jobb oldalán a nehéz acéllemez szerkezetű falba tolt szárny éle jól látszik. (Kubinszky Mihály gyűjteményéből)

melynek két vasszárnyát vonat áthaladása esetén nyitják ki. A kapunyílás boltívét mind a két oldalon XI. Pius pápa címere díszíti. A kapuszárnyak együtt 35,5 tonna nehézlemezelt acélszerkezetűek, nyitással a falba tolódnak. Az államhatárt képező bejárat nyitása motorikus meghajtással egy percet vesz igénybe. A vágányok a Vatikánban egy a kert alá nyúló kis alagútban végződnek, melyre a rakodóvágányhoz való csatlakozás miatt volt szükség. A vonal végpontjai között – 38 méterrel a tengerszint felett – ugyan csak kevés szintkülönbség van, de a Gelsomino-völgy áthidalása mégis komoly építési munkát kívánt. A kapun – és ezzel az államhatáron – a vonal jobb ívben halad át, majd 143 m hosszú, kőből épített viadukttal hidalja át a Gelsomino-völgyet és a Via Aureliát is. A viadukt kilenc boltívének mindegyik nyílása 15,3 méteres támaszközű. Végül a vonal egy bal ívben haladó szakaszt követően csatlakozik a San Pietro állomásba. A vonal alépítményének készítése 70 ezer m^3 földmunkát igényelt.

A vonal építéséhez a lateráni egyezmény megkötése után már egy évvel hozzáfogtak. 1934. április 2-án következett el a műtanrendőri bejárás,

ez alkalommal már mozdony is járt a vonalon. A létesítmény országhatárt átlépő nemzetközi jellege miatt a használatba vételi engedélyt azonban csak szeptember 12-én adták ki, a hivatalos megnyitás pedig még néhány héttel később, október 2-án történt. A vonal építését kezdeményező XI. Pius pápa soha nem használta a Vatikán vasútját. Igaz, a régi pápai szalonkocsi, melyet még a Risorgimento idején használhattak az olasz vasutak, ekkor már a római múzeumban állt. Úgymond ő egy tervbe vett önálló vatikáni vasúttársaság megalakulására várt, de ennek megvalósítására nem került sor. A vatikáni vonal forgalmát kezdettől máig az olasz vasutak (FS) bonyolították le. Menetrendszerű személyforgalma nem volt. Néhány jelentős reprezentatív vonatról meg kell emlékezni: 1959. április 11-én X. Pius pápa holttestét a vatikáni pályaudvarról szállították Velencébe. Ezt követően elsőnek XXIII. János pápa 1962. október 4-én innen indult különvonattal Assisibe. Ezt már a világ televíziói is közvetítették. VI. Pál és XVI. Benedek pápák ugyancsak használták itáliai utazásaikhoz a vatikáni állomást. 1999-ben a cseh állam ajándékaként ide érkezett a 24 méter magas fenyőfa, melyet a Szent Péter téren állítottak fel karácsonyfának. Ennek a vonatnak kísérete a karácsonyfával együtt a cseh államfő szalonkocsiján utazott. A 2000-es jubileumi szent évben (Anno Santo) zarándokok érkeztek a vatikáni vasútvonalon Rómába. Igen jelentős volt évtizedeken át az áruforgalom, olyannyira, hogy az épület díszes előcsarnokának egy részét az Ufficio Merci (Áruhivatal) részére nemsokára leválasztották. A forgalom jelentőségére utal az is, hogy 2000-ben a 36 kg-os felépítményt az olasz állam területén megerősítették. De a falon belül ma is az eredeti fekszik. Ekkor már évek óta a régi gőzmozdonyok helyett dízelmotoros mozdonyok vontatták a vonatokat, főleg az áruszállító teherkocsikat. A vonalat nem villamosították. A legutóbbi években az áruforgalom is megcsappant, jelentős mértékben a közúti forgalom látja el. Ezért is kérdéses, hogy meddig tartják még fent a vonalat és az állomást.

A Lateráni egyezményben nem a csatlakozó vonal és a kis pályaudvar építése volt a pápai államnak a műszaki felzárkózásra utaló modernizálása egyetlen jele és következménye. Talán jelentősebb a Vatikán Rádió építése, mely azóta is az evangelizáció jegyében álló fontos eszköz, adásai sok nyelven szólítják a hívőket. Szinte egyidejűleg a vasútvonal építésének megindításával kezdődtek a rádió adásai 1931-ben. Az 1950-es „Anno Santo"-ban pedig a holland hívek adományaként érkezett – a Vatikán állomásra – a rádió korszerűsítésének terjedelmes anyaga. Ehhez meg lehet itt jegyezni, hogy 1949 óta a Vatikáni Rádió

A SZENT PÉTER-SZÉKESEGYHÁZ KUPOLÁJÁBÓL 1963-BAN KÉSZÍTETT FELVÉTEL A VATIKÁN ÁLLOMÁSRÓL
(Kubinszky Mihály gyűjteményéből)

rendszeresen sugároz magyar nyelven is, de az első magyar nyelvű híradás már 1939-ben elhangzott, amikor az 1938. évi budapesti eucharisztikus kongresszus révén hazánkban jól ismert Pacelli bíborost XII. Pius pápává választották.

Kubinszky Mihály

Irodalom

Elisabetta Collenza: *Le stazioni ferroviarie a Roma.* Officina Edizioni, 1996.
Franco Castiglioni: *La stazione del Vaticano. I treni,* No 334, 2012.

„AZ EGÉSZ NEM OSZTHATÓ EGÉSZE"

Gyarmathy Lívia az egyetlen magyar filmrendező, akinek két Európa-díjas dokumentumfilmje van.

Az egyiket 1989-ben kapta a Böszörményi Gézával együtt rendezett *Recsk 1950–53* című filmjéért, a másikat 2003-ban *A mi gólyánk*ért. Nehéz lenne két különbözőbb filmet találni. Nem is értettem először, hogy miért foglalkozik fáradhatatlanul, majd egy esztendőn át egy dokumentumfilmes egy gólyával. Egy természetfilmes az más, annak az a dolga, hogy megfigyeljen, akár el is röpülhet vele, ha tud. Aztán persze kiderült, hogy nemcsak a gólyáról szól a film, hanem rólunk, emberekről is. Az emberi arcunkról. Arról, amit a szenzációhajhász médiában nemigen mutatnak meg. Ott az ember csak gyilkol, robbant, családot irt, gázol és cserbenhagyja áldozatát. Hogy egy falu népe ősztől tavaszig összefog egy gólya gyógyulásáért, hogy az autók lelassítanak, amíg lépked az úton, annak nincs hírértéke. Talán ezért is a magas elismerés, az Európa-díj, a ma nem divatos humánus szemléletért, az emberi természet rejtőzködő értékeinek felmutatásáért.

Most, hogy a magyar filmgyártás már évek óta „Átalakítás miatt zárva", előtte pedig botrányoktól és nem remekművektől volt hangos, egyedi, mégis példaértékű, ahogyan Gyarmathy Lívia reagált az egész filmszakmát sújtó, bénító helyzetre.

Az utóbbi években, sőt inkább évtizedben a rendező – súlyos betegséggel küzdve – az elhíresült XII. kerületi turulszobor kálváriájáról forgatta *A tér* című filmjét. Mivel a szobornak otthont adó tér sarkán lakik, egyszerűen nem tudott ellenállni a lehetőségnek, hogy ugyan a kutya sem

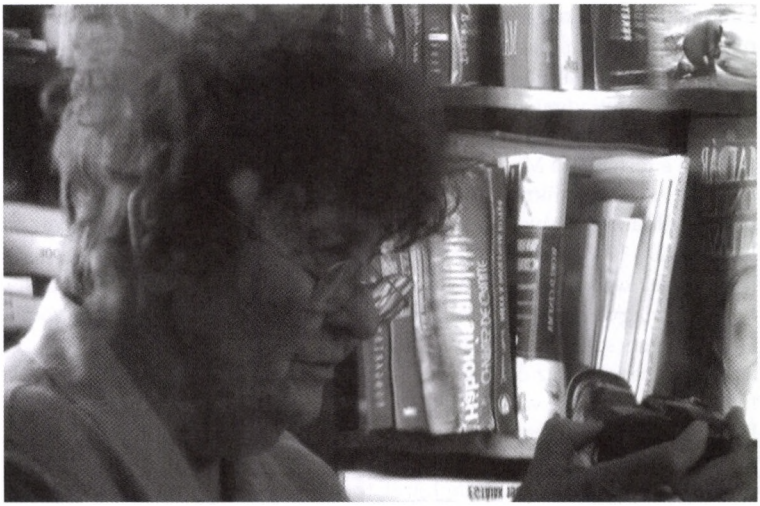

GYARMATHY LÍVIA

JELENET A TURUL C. FILMBŐL

támogatta ötletét, mégis, legalább egy kis kamerával ne kövesse az eseményeket, megint csak fáradhatatlanul, konok kitartással.

Mivel a turul a magyar eredetmondák mitologikus madara, az önálló magyar nemzeti identitás és a nemzeti összetartozás jelképe – a honvédség címerében ma is benne van –, az évszázadok során több száz szobrot emeltek neki a történelmi Magyarország területén. Hányatott sorsú szobrok voltak ezek, mintegy tükrözve a magyar történelem zivataros századait. Volt olyan, például a Munkácson felállított, amit nem elég, hogy Trianon után lebontottak, 1945 után beolvasztották s vörös csillagokat készítettek belőle a szovjet katonai emlékművekre. De ma sem könnyű turulnak lenni. A Felvidék magyarlakta területein 2005-ben mind a hét turulszobrot ellopták.

Szoborsorsok – mikor mire van kereslet. Ennek ellenére, ma is közel 200 turulszobor áll az országban, csak a fővárosban 13 található. Mégis, a főváros XII. kerülete vezetőinek ötlete, hogy a Böszörményi út és az Istenhegyi út sarkán található kis téren turulszobrot állítanak a II. világháború katonai és polgári áldozatainak, 2003-ban lőporos hordónak bizonyult a rendkívül megosztott politikai közéletben.

Vajon tudta, vagy csak érezte a rendező, hogy olyan lesz ennek a szobornak a története, mint az állatorvosi beteg ló, a sérülékeny magyar demokrácia minden anomáliája megmutatkozik benne? Mindenesetre az első kapavágástól nyomon követte a szobor viharos történetét, amelynek felállítását a Demszky Gábor vezette Fővárosi Önkormányzat megvétózta; mondván tudatlanság vagy cinizmus a 21. században turulszobrot állítani, hiszen az 1920-as, 30-as években működő Turul Szövetség szervezte az első zsidóüldözéseket. A szobrot, amelynek hivatalos építési engedélye nem volt, 2005. október 22-én több ezer fős ünneplő közönség előtt a kerület polgármestere avatja fel, erős biztonsági intézkedések mellett. A rendezőnek módja van a szomszéd ház tetején várakozó mesterlövészek megörökítésére is. A rendőrök alig bontják le a mobil kordonokat, már rakhatják is újra össze, mert egy hét múlva az SZDSZ tart tiltakozást, mondván: a turulszobor a törvénytelenség szimbólumává vált. „Fiatalember, ne beszéljen butaságokat" – mondja egy idősebb hölgy Gusztos Péternek, de kisebb szócsatákon túl nem fajul el a rendezvény. 2006 nyarán aztán „Vérzik a Turul", ismeretlenek vörös festékkel szórják be, és: „Öld a magyart" és „Éljen Fico!" feliratokkal „díszítik". Már szoborőrt is rendelnek ki, akinek szerencsére van ideje vastag könyvek olvasására is. Egy éjjel fiatalok wc-papírral tekerik be a szobrot, de egy járőrkocsi jobb belátásra bírja őket. Telik-múlik az idő, a járókelők megszokják, megszeretik, használják a szobrot.

JELENET A TURUL C. FILMBŐL

A rendező érzékenyen, de nem didaktikusan követi nyomon a birtokbavételt. Fényképezkedők, önkéntes virággyomlálók, a meleg elől enyhülést keresők, hajléktalanok, akik mindig otthon vannak a köztéren, később hóembert építők tűnnek fel s tova. Nagymamák magyarázzák unokáiknak, mi is az a hatalmas madár. Persze minderre csak a gesztusokból következtetünk, hiszen az egyszemélyes stáb hangot nem rögzít, zenével, zörejekkel lesz erősebb a kép. Az események egy részét pedig televíziós felvételekről látjuk vagy a rádióból értesülünk róluk. 2008-ban bírósági tárgyalás zajlik a szobor sorsáról. A hangulat felfokozott, a biztonsági őrök még a szatyrokban lévő tojást is elkobozzák a belépőktől. Pedig „a tojás az alkotmányos véleménynyilvánítás eszköze" – kapunk leckét a demokráciáról egy harsány jobbikostól. Humorban, szelíd iróniában sem szűkölködik a film, fő erénye azonban az a következetesen végigvitt szemlélet, amit a mottóként is használt André Gide-idézet foglal össze: „Figyelj arra, aki keresi az igazságot, és őrizkedj attól, aki hirdeti: megtalálta." Nyugvópontra csak akkor jut az ügy, amikor Pokorni Zoltán lesz a kerület polgármestere, s bejelenti, hogy a civil áldozatoknak új emlékmű készül, s a turul a katonai áldozatok emlékműve lesz. Meg aztán addigra az ügyből presztízskérdést csináló SZDSZ is felszámolja önmagát, s a végletesen megosztott társadalom vagy inkább a politikai elit – elit? – már új szimbolikus tartalmakon hadakozik. 2012-ben például a Horthy-szobrot meggyalázó ügyvéd és Nyírő József hamvai körül

zajlanak hangos médiapolémiák, ugyanakkor a népszavazás, hogy viselje-e Gyömrőn továbbra is Horthy nevét a városi park, érdektelenségbe fulladt.

„Az élet él és élni akar…" – ezt sugallják a film befejező, pátoszmentes, mégis lélekkel teli képei. Tíz év hosszú szünetekkel fölvett történéseiből Böszörményi Zsuzsa és Kai Salminen szerkesztői közreműködésével lett feszes, érdekfeszítő történet. Mert egy történet ez, ami a szimbólumok megosztó hatalmán és a politika zsibvásárán túl az alkotó emberről is szól. A film nemcsak humánus, az igazságot csak kereső szemlélete miatt lesz rendkívül megkapó, de attól is, ahogy a rendező is a film főszereplőjévé válik. Az idős, a tárgyakkal szinte fizikai küzdelmet vívó asszony lankadatlan figyelme, kíváncsisága egy alkotói magatartás apoteózisává válik. Persze ez is visszafogottan, helyenként szinte önironikusan. A rendező a nyolcadik évtizedében, betegségekkel harcolva készítette ezt a különös, az ember és a politikum, az ember és a tér, az ember és az otthon, a saját tér viszonyáról nagyon egyszerűen, halkan de visszhangzóan szóló filmet. Ahogy cipeli a virágokat, hogy helyet csináljon a kamerának, ahogy hallgatja a híreket, ahogy a fáradtságtól olykor csetlik-botlik a szobában, de a figyelme töretlen, szemlélete, magatartása Kosztolányi *Számadását* idézi. „Ülj egy sarokba, vagy állj félre, nézz szét, / szemedben éles fény legyen a részvét, / úgy közeledj a szenvedők felé, // s ne a törtet tekintsd és csonka részét, / de az egész nem osztható egészét"…

Tóth Klára

NÉPSZÁMLÁLÁS – REAKCIÓK ÉS ELEMZÉSEK

2013. március 28-án a Központi Statisztikai Hivatal sajtótájékoztatót tartott a 2011. évi népszámlálás végleges adatairól. Az összesítés számtalan elgondolkodtató jelenséget fogalmazott meg a számok nyelvén, a népesség fogyásától kezdve a csökkenő gyerekszámig; de talán egyik megállapítás sem váltott ki akkora visszhangot, mint a vallási hovatartozásra adott válaszok összesítése. Ez a kérdés lényegében a teljes, kissé átpolitizált magyar sajtónak témát adott – jobb- és baloldali orgánumoknak egyaránt. Az adatok szerint ugyanis Magyarországon az utóbbi időben jelentősen csökkent a magukat vallásosnak tartók, főként egyházhoz tartozóknak a száma. E téren elsősorban a katolikus egyház tekinthető „vesztesnek", a tíz évvel korábbi adatokhoz képest a görög és római katolikusok száma 5,5 millióról 3,9 millióra csökkent; a reformátusoké 1,6 millióról 1,15 millióra, az evangélikusoké pedig 304 ezerről 214 ezerre apadt.

A kedvezőtlen adatokat sokan sokféleképpen értelmezték, ám alaposabb elemzés még nem született. A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia Titkársága néhány órán belül sajtóközleményt tett közzé, amelyben leszögezték, hogy a népszámlálási kérdésekre online válaszolók napokon keresztül nem tudták magukat katolikusként regisztrálni, csak római vagy görög katolikusként, és ez sokak számára megtévesztő lehetett. Ráadásul a korábbiakhoz képest változott a kérdésfeltevés is, ezért a 2011-es népszámlálási adatok e téren nem tekinthetők mérvadóknak.

E nyilatkozatban sok igazság van, hiszen a 2001-es népszámlálási kérdőív kérdése valóban az volt, hogy „Vallása, hitfelekezete?", 2011-ben viszont ezt így módosították: „Mely vallási közösséghez, felekezethez tartozónak érzi magát?"; azonban a válaszadók számának drasztikus csökkenéséből akár a 2001-es adatok pontatlanságára is következtethetnénk: lehetséges, hogy akkor adtak többen irreális választ, nem pedig két évvel ezelőtt. Vagyis érthető a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia nyilatkozata, különösen ha azt is figyelembe vesszük, hogy a népszámlálási adatoknak akár a költségvetési támogatásra is kiható következménye lehet, ám arra vonatkozóan nincs pontos adatunk, hogy a rendszer hibája miatt hányan nem tudták vallásukat az első napokban online bejelölni, és azt sem tudjuk, hogy a pontosabb (ha tetszik, rigorózusabb) kérdésfeltevés mennyiben befolyásolta a végeredményt.

A Magyarországi Református Egyház honlapján Csepregi Botond Duráczky Bálint szociológus segítségével lényegesen árnyaltabb elemzést ad a református egyház tíz év alatt bekövetkezett 28,2 százalékos csökkenéséről. Már az írás címe is önvizsgálat: *Megszámláltattunk*. Ugyanakkor – más szakmabeliek észrevételéhez hasonlóan – ez az írás is a vallásosság csökkenése viszonylagosságára és a válaszadást megtagadók számának drasztikus növekedésére hívta fel a figyelmet: a magukat felekezeten kívülieknek tartók és a kérdésre nem válaszolók többmilliós tömeget jelentenek.

A három nagy történelmi egyházhoz tartozók számának jelentős csökkenéséhez képest valóban figyelemre méltó, hogy nemcsak a felekezetekhez nem tartozók száma emelkedett 14,5 százalékról 18,1 százalékra. Emellett több mint a duplájára nőtt azok száma is, akik egyáltalán nem kívántak válaszolni a feltett kérdésre; ugyanis a korábbi 10,8 százalékhoz képest 2011-ben arányuk 27,1 százalék volt a válaszadók között. E változásban szerepe lehetett annak is, hogy a vallási hovatartozásra vonatkozó kérdés a Gyucsány–Bajnai-kormány szándéka szerint nem szerepelt volna a népszámlálási íveken, s a kibontakozó „társadalmi vitában" sokan érveltek úgy, hogy a vallásosság magánügy (szemben mondjuk az élettársakra

vonatkozó kérdéssel, vagy azzal, hogy milyen közlekedési eszközt használnak munkába járáshoz).

Az azonban könnyen megmagyarázható, hogy miért nőtt a többi, kisebb vallási közösséghez tartozók száma – ezek a 2001-es 0,9 százalékhoz képest 2011-re 1,68 százalékot értek el: 2001-ben ugyanis a kisebb közösségek vezetői sok esetben a kérdés megválaszolásának bojkottjára szólítottak fel.

Érdekes körülmény, hogy a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia tiltakozásának „alaptalanságát" éppen a *168 Óra* online változata leplezte le, méghozzá Virágh Eszter, a népszámlálás szóvivője segítségével, aki a vallási hovatartozásra vonatkozó kérdés megváltoztatását azzal indokolta, hogy a technikai feltételek is megváltoztak: immáron online, a kérdezőbiztos jelenléte nélkül is be lehetett nyújtani az adatokat. Ez természetesen nem túlságosan meggyőző argumentáció, mint ahogyan az sem valószínű, hogy csupán a kérdés megváltoztatása miatt tűnt el 1 millió 600 ezer katolikus tíz év alatt. Az pedig, hogy az internetes adatlap hibáját egy nap alatt kijavították, önmagában szintén nem sokat jelent, hiszen azt kellene tudni, hogy hányan töltötték ki a kérdőívet az első napon.

A *Népszabadság*nak és a *Heti Világgazdaság*nak – kicsit eltérő szempontból – Máté-Tóth András értelmezte az adatokat. A napilapnak elsősorban a magyar társadalom „közösséghiányos" voltát emelte ki, és a modernizációval együtt járó elidegenedéssel, a magány és az elszigeteltség érzésének növekedésével magyarázta az elvallástalanodást; míg a hetilapnak nyilatkozva inkább azt hangsúlyozta, hogy a kifejezetten keresztény retorikával politizáló kormány a vallásokkal szemben érthető bizalmatlanságot támasztott a válaszadókban. Horányi Özséb, a Magyar Pax Romana vezetője viszont a szexuális és gazdasági visszaéléseket hozta összefüggésbe a katolikus egyháztól való eltávolodással.

A katolikus egyház tíz év alatt elvesztett 1 millió 600 ezer híve a kérdéssel foglalkozó sajtótermékek írásainak tükrében érdekes politikai jelenséggé változott. A KSH adatainak puszta ismertetése is alkalmassá vált arra, hogy politikai bunkóként sújtson le a kormányra és/vagy a történelmi egyházakra.

Messzemenő következtetéseket persze körültekintő szakember nem tesz a körülmények alapos mérlegelése nélkül. Összességében ugyanis a három nagy keresztény egyházhoz tartozók arányának csökkenése nem annyira drasztikus, mint az az első számokból látszik; a kérdésre nem válaszolók kiszűrésével mindhárom felekezetnél 10 százalék alatti a hanyatlás. Ez ugyan intő jel lehet, de a sok évtizedes európai tendenciák nagyon hasonlók. Ráadásul a 2001-es adatokhoz képest történt hazai változások azért sem értelmezhetők folyamatként, mert azt megelőzően csak 1949-

ből vannak adatok: a kommunizmus évtizedei alatt hivatalos statisztika nem készült a vallásosságról. A közvélemény-kutatási adatok néhány év múlva érdekesen fogják árnyalni a mostani, vallásosságról kirajzolt képet, de igazi következtetéseket csak 2021-ben lehet majd levonni.

Addig azonban a felekezethez tartozás magyarországi számait érdemes lesz egybevetni más jelenségekkel: fontos lenne ismerni a részletes területi eloszlást, az átlagéletkort, iskolai végzettséget stb., amelyről a KSH országos adatokat tartalmazó kötete csak általánosan és röviden szólt.

Nem utolsósorban az is várható, hogy a hazai vallásosság helyzetét a közeljövőben befolyásolni fogja számtalan egyéb körülmény is. Például az a tény, hogy a rendszerváltás után a korábbiakhoz képest szokatlanul nagy számú új templom épült, olyan sok, mint a magyar történelem csak igen kivételes időszakaiban. Ezek az épületek valószínűleg nem csupán a társadalmi reprezentáció eszközei, hanem egy-egy helyi közösség formálódásának, megerősödésének a színterei. És hasonlóan fontos szerepe lehet a vallásosság alakulásában minden olyan, egyházakhoz kapcsolódó intézménynek és vállalkozásnak is, amelyek a létező szocializmus évei után lassan, késéssel, döcögve, de a társadalmi élet normál színtereit töltik be ismét.

Fáy Zoltán

A SZERBSÉG TRIANONJA?

Magyar értelmiségi körökben visszatérő gondolat a szerbség nemzetközi politikai visszaszorítását – némi együttérzéssel – egy fokozatos szerb Trianonként felfogni. Hiszen az igaz, hogy a 20. század jugoszláv államalakulatai a szerbség „nemzeti nagylétének" diszkréten kimondatlan, olykor pedig nagyon is hangsúlyos kereteit jelentették. A szerbség mindenképpen így élte meg és az együttélő nemzetek és nemzetiségek is így érezhették, aminek nem kis szerepe lett azután a szövetségi állam felbomlásában. Ebben a magyar „érzelmi megértésben" párhuzamként szokott szerepelni Erdéllyel Koszovó, amely ortodox kolostoraival[1] a szerb

[1] Koszovó mintegy felére kiterjedő fennsík, Metohija neve görög eredetű és a kolostorokra utal, albán neve viszont Dukagjin, egy ősi albán nemesi család neve után. Mivel az albánok az ókori illírek utódai, feltételezhetjük, hogy a terület lakossága huzamos ideje vegyes etnikumú.

kultúra bölcsőjeként jelenik meg. Ma 90%-ban albánok lakják, Szerbiától így a középkori és kora újkori magyar államiság némileg miszticizált Tündérkertjével, de a maga korában valóban európai jelentőségű Erdélyi Fejedelemséggel némiképp analóg a sorsa.

Mennyire igaz ez a kép, vagy mennyire csak saját még mindig sajgó fájdalmunkhoz keresünk érzelmi sorstársakat ezzel a hasonlattal?

Nem érdemes belemenni abba a máig lezáratlan vitába, hogy eleve anakronisztikus ez az összehasonlítás. Hiszen a 19. század végi Európában a magyarországi nemzetiségek jogi helyzete kifejezetten kedvezőnek tartható a korabeli európai gyakorlathoz mérten, akár a francia vagy az egyesült királyságbéli viszonyokhoz képest. Ugyanakkor a Jugoszlávia felbomlását megelőző időszakban, a 20. század végén joggal elvárhatókhoz képest nem állt a helyzet kisebbségi jogosítványok terén a legjobban, sőt a kommunista politikai elit, hatalma megtartása és átmentése érdekében, pontosan ekkor szította fel a nemzeti türelmetlenség lángját és vont meg addig formálisan létező, de valóságosan nem gyakorolt jogokat.

Száz évvel korábban nem léteztek Európában kollektív kisebbségi jogok, még csak elméleti irodalma volt az ilyen normáknak, bár igény már akkor is formálódott a biztosításukra. Ebben az összehasonlításban talán mégis elegendő az a tény, ami a hadtörténetben nem képezi vita tárgyát. Noha a 19. századi Magyarországot leginkább fenyegető – végzetesnek bizonyult – veszély kétségtelenül a nemzetiségi kérdés volt, mégis a Monarchia haderejében egészen az I. világháború legvégéig a legmegbízhatóbb alakulatok nem csupán a magyar etnikumú, de egyáltalában a magyarországi feltöltésű, tehát akár a nemzetiségi katonákból álló egységek voltak. Ez pedig azt mutatja, hogy a liberális birodalomhoz a magyarországi felén a nemzetiségek mindvégig lojálisak voltak, szemben az Örökös Tartományok népeivel. Ugyanez a Jugoszláv Néphadsereg utolsó idejében nem így történt, a nem szerb katonák már egyáltalában nem érezték magukénak a „honvédelmi" erőfeszítéseket.

A délszláv háborúk európai értelemben egyedülállóak voltak abban a tekintetben, hogy igen gyakran szomszéd harcolt szomszéd ellen településen belül. Ez a háború sokkal személyesebb volt, mint azok, amikor más vidékekről származó katonák harcolnak egy területért. A nyílt háborút máig tartó leszámolások és bosszúállások követik a harcok során elkövetett kegyetlenségekért. Sokaknak ezért nincsen visszaút. A gyakorlatban a menekültek hazatelepítésére vonatkozó erőfeszítések ellenére egyébként is helyreállíthatatlan lakosságcsere zajlott le. A hazatelepült menekültek statisztikája szerint például a horvátországi Krajinába visszatelepültek

legszélesebb rétege 21%-kal a 65–74 évesek csoportja, de a valamennyi hazatelepülő elsöprő többsége 45 év feletti, vagyis már nem reproduktív korú személy. Ez azt is jelenti, hogy belátható időn belül nem lesz számottevő szerb népesség Szerbián és a Boszniai Szerb Köztársaság területén kívül[2]. A Trianon-sokkal összehasonlítva azt is le kell itt szögezni, hogy a négy évszázados török birodalmi lét után nem maradhatott olyan tárgyi és kulturális örökség a mai szerbekre, ami összevethető volna az erdélyi vagy felföldi hagyatékunk számosságával. Így – bizonyára vitatható és tökéletlen hasonlattal – egy átlag szerbiai szerb számára egy generáció múlva az eltelt két évtized területi veszteségei már olyasféle érzéseket keltenek majd, mint az, hogy Krassó–Szörény már nem Magyarország.

A szerbség történelme során domináns elemként csak a 20. századi jugoszláv államalakulatokban élt közösen. Ezért felmerülhet az is, menynyire erős bennük a közösségi érzés, és mennyire erősek a lokális tudatok – hasonlóan az illíriai és dalmát horvátokhoz. Természetesen létezik a modern közoktatásnak is köszönhetően egy romantikus közös nemzeti tudat, amelyben mára már összemosódott, közös hősökké váltak az egyébként egymást elszántan irtó királypárti csetnikek és kommunista partizánok, de mégis külön tudatuk van például a montenegróiaknak. Ez megjelenik abban is, hogy népszámláláskor Montenegróban statisztikailag külön etnikai csoportként rögzíthető a szerb, a montenegrói szerb, a szerb montenegrói és a montenegrói, az amúgy egyaránt szerb nyelvű és ortodox vallású domináns populációban. Montenegró önálló állammá válása tehát nem csupán gazdasági és lokális politikai érdekek eredménye, hanem egy még mozgásban, kialakulásban lévő csoportidentitás megnyilvánulása. Ennyire erős helyi identitásra nincsen példa magyar vonatkozásban.

Ami miatt legkevésbé érvényes a szerb és magyar Trianon-szindróma összehasonlítása, az a tudat, pontosabban tudathiány. A szerb oktatásban nem tanultak a magyar Trianonról, nem rendelkeznek erről ismerettel, nem tudnak róla, ami alapján bennük is felmerülhetne a párhuzam gondolata, ahogy nálunk. Sajnos teljesen általános, hogy a térségben egymás mellett élő népek nem tanulnak egymás történelméről, így nem is ismerik azt. A saját történelmi szempontokra koncentrálnak eléggé egyoldalúan a tankönyveink, és főleg az utódállamokban számtalan történeti mítoszt táp-

[2] Bosznia-Hercegovinából a háború előtti népességarányokhoz képest jelentősen nagyobb területet, a korábbi tartomány csaknem felét biztosította a daytoni status quo a szerbség számára.

lálnak, amelyek nem mindenkor jól adatoltak és hitelesen alátámasztottak, nem felelnek meg a korszerű történeti szemlélet igényeinek. Ez a jelenség meglehetősen általános, például az ausztriai iskolai történelemkönyvekben II. Rákóczi Ferencet mint egy rebellis lázadót említik, a magyar történeti szempontokat teljességgel mellőzve. A szerb oktatásban az I. világháború utáni területi nyereségekről úgy tudnak, hogy történelmi igazságtétel történt, ősi szerb területek tértek vissza az anyaországhoz, és szintén nem említik a magyar szempontokat. Sajnálatos, hogy a krajinai és boszniai szerb menekültek a Vajdaságban többségi helyzetbe kerülve gyakran kezdeményeznek erőszakos interetnikus támadásokat. Ez sem mutatja, hogy korábbi lakóhelyük kisebbségi léthelyzetéből olyan következtetést vontak volna le, amely által megértőbbek lennének mások kisebbségi helyzetével kapcsolatosan. Ehhez még sokat kell tanulni, és tanítani is térségünk népeit, hogy jobban ismerjék és megértsék egymást. Összességében elképzelhető, idővel felfedezik a szerbek is a párhuzamokat a mostani századfordulós történelmük és a magyar Trianon között, de elmondható, hogy egyelőre számukra nem így jelenik meg ez a sorsforduló.

Gyulai György

BIZÁNCTÓL BIZÁNCIG
avagy egy küldetéstudatos ország

A kitűnő rádiós szerkesztő és műsorvezető, „civilben" történész Gecse Géza néhány évvel ezelőtt alapos és rendkívül tanulságos könyvet adott ki *Bizánctól Bizáncig* címmel. A könyv – kiegészítve Putyin és Medvegyev elnöki ciklusának rövid jellemzésével – 2012-ben észtül is megjelent (*Bütsantsist Bütsantsini. Suurvene mõttelaadi olemus*). Az észt kiadás több okból sem véletlen. Szerzőnknek anyai ágon észt gyökerei vannak, de ami talán ennél is lényegesebb: tapasztalataim szerint a posztszovjet térségben az észteknek volt-van a legtöbb – a sok évszázados kényszerű s többnyire alárendelt helyzetben megélt együttélésből származó – tapasztalata az orosz, illetve szovjet, majd megint orosz birodalomról. Egyikre-másikra a későbbiek során még kitérek, most elég legyen csak annyit megemlíteni, hogy az 1920-as tartui béke, illetve Észtország újbóli függetlenné válása (1991) ellenére még mindig vannak határviták Észtország és Oroszország között.

Gecse Géza könyve – ahogy arra az alcím is utal – az orosz birodalmi gondolat kialakulása és fejlődése alapján tekinti át Oroszország és a Szovjetunió történelmét. Én – nem lévén történész, de a Szovjetunióval és Oroszországgal kapcsolatban több évtizeden át megszerzett tapasztalatok birtokában – egy másik aspektusból csoportosítom Oroszország és a Szovjetunió történelmének eseményeit, ezen belül az orosz politikának a bel- és külvilághoz való viszonyát. Ez a másik aspektus a küldetéstudat, illetve annak eszmei háttere: az oroszság, az orosz kultúra mint egyetlen – világmegváltó – modell.

Néhány aktuálpolitikainak tűnő megjegyzés

A birodalmi eszme és gyakorlat hatalmas csorbát szenvedett a Szovjetunió széthullása után. (Ebben éppen az észtek, valamint a másik két baltikumi nép, a lettek és a litvánok játszottak nagy szerepet – ld. a daloló vagy éneklő forradalmat az 1980-as évek derekától a függetlenség újbóli kikiáltásig 1991. augusztus 20-án.) A Szovjetunió szétesésével a hatalmas területeken túl elveszítettek mintegy 100 millió lakost, a birodalom perifériáján lévő egykori szocialista országok pedig irányt váltottak, s most már egy másik unió tagjai.

Oroszország ezt a csorbát igyekszik minden lehetséges – és lehetetlen – eszközzel kiköszörülni. Néhány példa:

– Az 1992-ben megfogalmazott orosz stratégia szerint „A nukleáris fegyverzet... Moszkva világpolitikai tőkéjének központi eleme marad" (Gecse 2007:325). A kommunisták már Jelcin alatt a teljes szovjet térség visszaállítását követelték, de ezt Oroszország – tartva a világpolitikai konfliktusoktól – nem vállalta (i. m. 318).

– Az 1993 novemberében megfogalmazott új katonai doktrína szerint Oroszország befolyási övezetébe tartozik a volt Szovjetunió és egykori szövetségeseinek területe (i. m. 321). Ahogy az akkori külügyminiszter, Kozirjev fogalmazott: Oroszországnak „stratégiai érdekei vannak az összes egykori szovjet területen" (i. m. 322).

– Ugyancsak Kozirjev jelenti ki 1995 júliusában, hogy az orosz külpolitika egyik fő feladata az egykori szovjet köztársaságok újraintegrálása (i. m. 321).

– 2002-ben törvényt fogadnak el arról, hogy Oroszország érdekei védelmében preventív háborút indíthat szomszédai ellen. Ez régi orosz gyakorlat, s elegendő emlékeznünk 1939-re, amikor a Szovjetunió területi követelé-

sekkel lépett fel Finnországgal szemben, s mivel azok nem teljesültek, azonnal háborút indított (ez volt az ún. téli háború), amely a finnek erkölcsi s a szovjetek súlyos veszteségek árán kiszenvedett katonai győzelmével zárult.

Oroszországot a csorba kiküszöbölésében több tényező segíti. Itt és most csak hármat említek meg:

1) A világ, de legalábbis Európa energiafüggősége;

2) Az EU stratégiai deficitje;

3) Az EU vezető politikusainak történelmi hagyományokkal rendelkező „jóhiszeműsége".

Nézzük meg röviden, mit jelent mindez.

1) Oroszország hatalmas kőolaj- és gázkészletekkel rendelkezik. A világ gáz- és olajéhsége egyre nagyobb méreteket ölt, miközben a fosszilis energiahordozók mennyisége csökken. Kellő mennyiségű és minőségű alternatív energiahordozó hiányában a világ nagy része, azon belül az európai országok zöme egyre nagyobb mértékben kerül függő viszonyba – hogy kitől, valószínűleg csak kevesen tudják pontosan megmondani. Előttem mint laikus előtt két magyarázati lehetőség bontakozik ki: Oroszországtól és az arab világtól, vagy egy nemzetek fölötti „olajszervezettől", amely akár azt is képes megakadályozni, hogy az alternatív energiahordozók jelentős szerepet kapjanak. Egyúttal gondoljunk Putyin elnöknek még az előző elnöki ciklusában Münchenben tartott hidegháborús hangvételű beszédére, amelyet azzal az „ajánlással" zárt, hogy el kell gondolkodni azon, kinek a kezében van az olaj- és a gázcsap.

2) Az EU stratégiai deficitjén azt értem, hogy az uniónak lényeges kérdésekben (gazdaságpolitika, energiapolitika, külpolitika, kutatásfejlesztés, felsőoktatás) nincs érdemi összehangolt politikája. Amikor az EU felzárkóztatási programjára a költségvetésből 1%-ot fordítanak, akkor az unió kiszolgáltatottságát fokozzák. Akárcsak az a gyakorlat, hogy az egyes tagállamok különalkukat kötnek Oroszországgal például az energiahordozók ügyében. Ezt az eljárást a közös európai eszme elárulásának tartom, mint ahogy azt is, hogy az EU vezető államának egykori kancellárja évek óta a Gazprom vezetésében ül.

3) Az EU vezető tagállamainak, illetve az EU politikusainak „jóhiszeműsége" Oroszország iránt – remélhetőleg csak – azzal magyarázható, hogy a nyugat-európai országoknak nincsenek konkrét tapasztalatai a szovjet, illetve orosz politika hétköznapjairól. Az egykori Szovjetunió perifériáján lévő országoknak, még inkább a fé évszázados szovjet megszállásba kényszerített három balti államnak azonban rengeteg tapasztalata gyülemlett föl, ám ezeket a „mag-Európa" nem hajlandó meghallgatni, s

még kevésbé tudomásul venni. Két észt köztársasági elnök is, a legendás Lennart Meri és a jelenleg regnáló Toomas Hendrik Ilves számos tanulmányban, beszédben elemezte a helyzetet, s mutatott rá a tapasztalatok figyelmen kívül hagyásának várható következményeire. (Több írásuk magyarul is olvasható: Toomas Hendrik Ilves: *A nagy kínai fal*; Lennart Meri: *A szó hatalma* – mindkét kiadvány a Nyugat-magyarországi Egyetem Uralisztikai Tanszékének *hEUréka* című sorozatában jelent meg.)

Az orosz politikusok kitűnően elsajátították a nyugati demokráciák által használt terminológiát, s egy velük tárgyaló nyugat-európai politikus azt hallva úgy gondolja, hogy egy nyelven beszélnek. Ám nem tudja, hogy a Patyomkin-falu intézménye orosz szülemény, s nem más, mint a valóságot elrejtő kulissza.

A küldetéstudat, a kiválasztott nép mítoszának kialakulása és képviselete

Az orosz történelmen végigvonul a messianisztikus küldetéstudat. Ennek van alávetve a külpolitika, a meg-megújuló katonai doktrína s újabban a gazdaságpolitika. Érdemes áttekinteni a jelenség deklarált megnyilvánulásait. Az orosz küldetéstudat megfogalmazódásában két világrend – a Nyugat és a Kelet – ütköztetése figyelhető meg. Ennek számos – tartalmi és/vagy stiláris – eleme túlélte az évszázadokat, például a rothadó Nyugat-értékelés, amely a szocialista időszak egyik politikai epitethon ornansa volt.

Bizánc eleste (1453) után a pravoszlávia csak Oroszországban marad államvallás. A 15. század második felében III. Iván cárban és az orosz ortodox egyházvezetésben megszületik a küldetéstudat eszméje: Moszkva a harmadik Róma, amely – ellentétben az első Rómával, amely eretnekségei miatt, s a másodikkal, amely az elsővel kötött unió miatt veszett el – örökké állni fog (i. m. 22). A moszkvai uralkodók az ortodoxia, a pravoszlávia (az egyetlen igaz hit) valódi örökösei és gyakorlói.

A 19. század első felében kialakult „hivatalos népiség" egyik irányzata szerint az orosz társadalom fő mozgató ereje az ortodox hit és az önkényuralmi berendezkedés (szamogyerzsavije). „Oroszország útját a Gondviselés jelölte ki számára", Oroszország az új Izrael, ezért „Európának kell Oroszországtól tanulnia és nem fordítva" – írja a kor egyik újságírója, Buracsok (i. m. 54). (Itt már megjelenik a küldetéstudatból fakadó eszme megfogalmazása: az oroszok, az orosz kultúra mint egyetlen modell. Egy

1950-ben megjelent tanulmány szerzője, Beszkrovnij, kijelenti: „nem Nagy Péter tanult a németektől, hanem fordítva", mint ahogy Napóleon is „sokat tanult Szuvorov hadművészetéből" – i. m. 266.)

„A küldetéstudat – állapítja meg Gecse Géza – mind a hivatalos népiség, mind a szlavofilok, sőt a nyugatosok koncepciójának is szerves eleme" (i. m. 61).

Szergej Uvarov, aki 1822-ben, 36 évesen az Oroszországi Tudományos Akadémia elnöke, kijelenti: „a pravoszláv és önkényuralmi Oroszország magasabb rendű, mint a rothadó Nyugat" (i. m. 52).

Johann Gottfried von Herder – aki már a magyarok jövőjéről is sötét jóslásokba bocsátkozott (igaz, magyar forrásra hivatkozva) –, valamint Johann Gottlieb Fichte és Friedrich Schelling előadásait hallgatva fiatal orosz értelmiségiek – ahogy például Vlagyimir Odojevszkijnek egy 1844-es írásában olvashatni – arra a következtetésre jutottak, hogy „Oroszországnak mint a pravoszláv Kelet és a szláv néptörzs képviselőjének ...magasztos világtörténelmi jövője van", az orosz népnek „különleges küldetést kell teljesítenie a világban". Kijelentik, hogy „újak vagyunk és frissek; a régi Európa gaztetteihez nincs közünk" (i. m. 59–60).

Az író Fjodor Dosztojevszkij szerint „Oroszország világküldetése, hogy az ortodox hitet az egész emberiség közkincsévé tegye" (i. m. 126); „a racionális Nyugat válságából" pravoszláv vallásával „Oroszország jelentheti a kivezető utat" (i. m. 133).

Bakunyin – a forradalmi pánszlávizmus képviselője – azt hirdette, hogy az új, forradalmi Oroszország be fogja világítani egész Európát, s Moszkva lesz a felszabadított emberiség vezércsillaga (i. m. 68). A bolsevikok küldetéstudatukat nem a szláv népekre, hanem a világforradalomra alapozták (i. m. 201). Trockij és Zinovjev szerint csak a világforradalom mentheti meg a szocializmust az elfajulástól és a rothadástól (i. m. 211).

Zsirinovszkij a Nyugat összeesküvésének tartja a függetlenség kikiáltását Kijevben, Minszkben és Alma Atában. Az összeesküvés Ukrajnát Németország, a Távol-Keletet a japánok kezére játssza, Közép-Ázsiát pedig Iránnak és Afganisztánnak szolgáltatja ki (i. m. 311). A helyzetből a kivezető út: „Oroszország végrehajtja az utolsó nagy hadjáratát délre, kijut az Indiai-óceánra, hiszen az oroszok szövetségesei délen az arabok lehetnek, mindenekelőtt Irak" (i. m. 313).

Végül egy idézet Natalia Narocsnyickaja 2004-ben megjelent geopolitikai könyvéből: Oroszország külön világ, nem integrálható Európába, mert „a nagyobbat nem lehet a kisebbe integrálni" (i. m. 336).

Természetesen az orosz politikai-kulturális életben is voltak másként gondolkodók. A Csaadajev, Herzen, Belinszkij és Csernisevszkij képviselte irányzat szerint „tévedés, hogy Európa rothad, Oroszország pedig egészséges". Oroszország célja az lehet, hogy behozza lemaradását, ehhez reformokra van szükség (a társadalom átalakítására, a jobbágyság eltörlésére) (i. m. 62–63).

Csaadajev (*Filozófiai levelek egy hölgyhöz*, 1829; közölve 1836-ban) azt írja, hogy „Oroszország semmit nem adott a kulturált emberiségnek", „mindazt, amit átvett a Nyugattól, eltorzította". Az elmaradottság oka szerinte a Bizánctól átvett ortodoxia. Csaadajev javasolta a katolicizmus felvételét. Természetesen a válasz nem maradhatott el: tipikus orosz megoldásként a cár Csaadajevet elmebetegnek nyilvánította, a folyóirat főszerkesztőjét pedig száműzték (i. m. 59).

Bezobrazov (1872) úgy vélte, hogy Oroszországnak együtt kell működnie Nyugat-Európával. „Oroszország kultúrája azonos az európai kultúrával." (i. m. 120)

Ugyanebben az időben Sztronyin *A politika mint tudomány* című könyvében (1872) megállapítja, hogy Oroszország mind Európához, mind Észak-Európához képest elmaradott ország.

A küldetéstudat és a soknemzetiségű orosz állam belpolitikája

A küldetéstudat az országon belül az erőteljes oroszosítást szorgalmazza. Álljon itt erről is egy rövid áttekintés.

A 16. században megkezdődik Szibéria meghódítása. Jermak hadvezér a hódítással egyidejűleg irtja az őslakosságot (i. m. 26). (Ez a gyarmatosítások történetében nem egyedi jelenség, megtapasztalható például Dél-, Közép- és Észak-Amerika esetében is.) Majd egy 1951-ben írt tanulmány meg fogja állapítani, hogy „a meghódított népek számára az orosz fennhatóság nemcsak a kisebbik rossz volt, hanem maga a megtestesült szerencse" (i. m. 265).

A 19. század második felében több értelmiségi is kifejtette az oroszosítás szükséges voltát. „A lengyelek és a kirgiz vagy baskír hordák között nem szabad különbséget tenni. Beolvasztásuk a cél" (Katkov i. m. 90). A Baltikumban a németek asszimilálják a lett és az észt lakosságot. A „balti német ugatást" akkor lehet megszüntetni, ha „az orosz nyelvet vezetik be hivatalos nyelvként a német helyett. A Baltikum különállását [értsd viszonylagos autonómiáját – PyJ] pedig el kell törölni" (Katkov i. m. 98). A

Baltikumban a német nyelv használatát sikerült az 1880-as években háttérbe szorítani (i. m. 153).

Nemzetként csak azokat a népeket lehet elismerni, amelyek valaha már rendelkeztek államisággal, írja ugyanebben az időben Danyilevszkij. A finnek autonómiaigényeit elutasítja, „mivel soha nem voltak önállóak, nincs joguk politikai függetlenségre" (i. m. 108). Az inorogyeceknek [azaz a nem orosz őslakosságnak – PyJ] „nem lehet joguk a politikai önállósághoz, a függetlenséghez", „létezésükkel az államalkotó orosz nemzet virágzását kell megalapozniuk" (i. m. 175).

Dosztojevszkij oroszosítani kívánt minden oroszországi nemzetiséget (i. m. 133).

A 19. század második felében betiltották az ukrán nyelvű könyvkiadást, megszüntették az ukrán iskolákat. Megszüntették a litván és a fehérorosz nyelv tanítását is (i. m. 89).

Konsztantyin Pobedonoszcev egyetemi tanár, egyebek között a Szent Szinódus főügyésze, meghirdeti a belső oroszosítást célul kitűző pánorosz izolacionizmust (i. m. 150). Az ortodox egyház segítségével kívánja az országot teljesen orosszá tenni (i. m. 153). Ez az elképzelés valósult meg Ilminszkij kazányi professzor tevékenysége révén, aki a Volga–Kámavidék finnugor és törökségi népei számára képzett tanítókat és pópákat, hogy anyanyelvükön térítsék e népeket a pravoszláv hitre. Ilminszkij működése idején tanult a kazanyi egyetemen Vlagyimir Uljanov, akit később Leninként ismert meg a világ, s aki Ilminszkij jó tanítványának bizonyult.

Érdemes kitérni Lenin feljegyzéseire a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban. Megállapítja, hogy a törvény „nem tudja megvédeni a más nemzetiségű oroszországi lakosságot a tősgyökeres orosz, a soviniszta nagyorosz – lényegében erőszakos gazember – támadásától, mint amilyen a tipikus orosz bürokrata" (i. m. 204). Annak ellenére, hogy számos nemzetiség területi autonómiát kapott, számukra nemzetiségi iskolákat hoztak létre, s harcot kezdtek az „orosz nagyhatalmi sovinizmus ellen" – 1930-ig az orosz nacionalista megnyilvánulásokért, valamint az antiszemitizmusért börtönbe lehetett kerülni (i. m. 204).

Az októberi forradalom idején a lakosságnak 43%-a volt orosz, a bolsevik párt központi bizottságában az oroszok aránya 50–55% volt, 1939-ben pedig már 70% (i. m. 308).

Az 1930-as évektől a politika visszatért az államnacionalista trendhez. Felszámoltak négy muzulmán szovjet autonóm közigazgatási egységet (a Kalmük ASZK-t, a Krími Tatár ASZK-t, a Csenges-Ingus és a Karacsaj Autonóm Területet), lakosságukat pedig deportálták (i. m. 217). 1937–38-ban

számos őslakos nép értelmiségét kivégezték (miközben nem kímélték az orosz értelmiség színe-javát sem). Megkezdődött az etnikai genocídium, a Szovjetunió nemzeti sajátosságainak megsemmisítése (i. m. 308).

A múlt átértékelése gyakori művelet az orosz történetírásban (is). 1950-től a cári seregek elleni szabadságharcok megszűntek szabadságharcoknak lenni, mivel Oroszország volt a felszabadító például a Kaukázusban az iráni és a török banditák kegyetlen, önkényeskedő elnyomása alól (i. m. 266).

Hruscsov alatt némileg szünetelt a szovjet elit eloroszosítása, az apparátusba bekerültek ukránok és fehéroroszok is. 1970-ben a Politikai Bizottság 11 tagja közül három volt ukrán, egy fehérorosz (i. m. 309), de a Központi Bizottság minden titkára orosz volt (i. m. 310). A mintegy másfélszáz őslakos népről azonban szó sem esik.

Zsirinovszkij szerint egységes, erős orosz államra van szükség, amely nem osztható „ukrajnákra, belorussziákra, tatársztánokra, jakutiákra..." (i. m. 313). További szemelvények megnyilatkozásaiból:

– „Úgy kell eljárnunk a kisebbségekkel, ahogy azt Amerika az indiánokkal, Németország a zsidókkal tette. Igaz, a kaukázusi és az ázsiai délvidéktől meg kellene szabadítani Oroszországot;

– Ha a Baltikum kiválna, akkor a nukleáris hulladékot az ő határuk mellé kell telepíteni;

– Finnország ugyanúgy ősi orosz föld, mint Alaszka.

– Mi sohasem voltunk hívei Sztálinnak, de a nemzetiségi kérdés megítélésében neki volt igaza" (i. m. 311).

A Primakov-doktrína (a volt orosz külügyminiszterről van szó) kimondja, hogy „egyre nagyobb szükség van a nemzeti kisebbségek jogainak védelmére". A kijelentés nem a mintegy másfélszáz oroszországi őslakos népre és kisebbségre vonatkozik, hanem – amint az a folytatásból kiderül – az észtországi és lettországi orosz kisebbségre, mert a doktrína szerint ezekben az országokban „diszkriminációs politika folyik az orosz ajkú lakossággal szemben" (i. m. 332). Egyébként Zorin, Putyin első elnöki ciklusának idején a nemzetiségi ügyek tárca nélküli minisztere, 2002-ben megjelent könyvében lefekteti az új orosz nemzetiségi politika alapjait. Eszerint az etno-territoriális rendszerről át kell térni a kulturális autonómia rendszerére, ami azonnal megszüntetné az őslakosság és nemzeti kisebbségek még meglévő kvázisi államiságát. Könyvében kijelenti, hogy Oroszország csak azért írt alá bizonyos kisebbségvédelmi nemzetközi dokumentumokat, hogy fel tudjon lépni a külföldön (értsd: a Baltikumban) élő oroszok jogainak védelme érdekében – s nem azért, ami egyébként

Zorinnak is a feladata (lett volna), hogy az ország területén élő mintegy másfélszáz őslakos, nemzeti kisebbséget támogassa.

Az észt nyelvű változatban olvashatunk a csecsen háborúról, a finnugor népekkel szemben elkövetett atrocitásokról. Az Európa Parlament korábbi ciklusában elsősorban a magyar képviselők többször is plenáris ülésén marasztalták el az oroszoknak a finnugor őslakossággal szembeni politikáját (438).

A küldetéstudat és a külpolitika

A küldetéstudatból következik, hogy Oroszország minél nagyobb területre ki akarja terjeszteni hatalmát, de legalább befolyását. Ez a törekvés az aktuális politikai, katonai, gazdasági helyzettől függően hol az egész világra terjed ki, hol annak egy részére – Európára, Ázsiára, a fejlődő világra – korlátozódik. Ennek a célnak a megvalósítását szolgálta időről időre a pánszlávizmus is.

„Az orosz birodalmi doktrínák közül az első modern teória a pánszlávizmus" – írja Gecse Géza (14). A 19. század első harmadában fogalmazta meg Pogogyin a szláv népek közös elgondolásaként, hogy a Habsburg-monarchiát le kell rombolni, s létre kell hozni a Csendes-óceántól az Adriai-tengerig terjeszkedő, orosz vezetés alatt álló szláv államszövetséget (i. m. 56). „Oroszországnak hivatása, erkölcsi joga és kötelessége, hogy az orosz sas hatalmas szárnyai alatt – védelmet biztosítva számukra – felszabadítsa az anyagi és szellemi elnyomás alól a szláv népeket", olvasható az Ivan Akszakov által 1861-ben a külügyminisztérium támogatásával megalapított *Gyeny* (*Nap*) című lap első számában (i. m. 78).

Sajátos fintora a sorsnak, hogy maga a fogalom először 1826-ban a szlovák Ján Herkelnek a budai Egyetemi Nyomdában megjelent *Grammatica* című latin nyelvű könyvében jelent meg. Az elképzelés lényege, hogy az orosz állam és az ideológia (az ortodox egyház) erejére támaszkodva létre kell hozni az orosz vezetésű szláv államszövetséget (i. m. 14). A szláv egység gondolata azonban korábbi: a Nyesztor őskrónikát megjelentető August Ludwig Schlözer fogalmazta meg még a 18. század utolsó harmadában, mondván, hogy a jövő a szlávoké. Hasonlóképpen nyilatkozott meg a már idézett Herder is egy 1784-ben megjelent könyvében: a szlávok a jövő vezető európai nemzete (i. m. 39). A pánszlávizmus igazi apostolai a szlovákok voltak (i. m. 41), de magukénak érezték a csehek is (i. m. 183). A szovjetek 1935-től Csehszlovákiát akarták európai katonai bázisukká

kiépíteni, hogy Nyugat- és Közép-Európa felé megteremtsék a kaput, s onnan mérhessenek csapást Berlinre (i. m. 219).

A történelem ismétli önmagát: a szerbek 1807-ben kérték, hogy Szerbia orosz protektorátussá váljon (i. m. 43). A 20. század elejére Szerbia vált a pánszlávizmus másik központjává (i. m. 184). Jugoszlávia széthullása után a szerbek újfent szoros kapcsolatot akartak kialakítani Oroszországgal. A már idézett Natalia Narocsnyickaja 2004-es munkájában a szerbeket a pravoszláv civilizáció előőrsének nevezi (i. m. 337). Bár a pánszlávizmus nem tudta megoldani a szláv népek közti konfliktusokat (a lengyelek például kezdettől fogva kimaradtak a mozgalomból, de a Balkánon gerjedő konfliktusok kezelése is eredménytelen maradt), a szovjet vezetés 1939-ben rehabilitálta a pánszlávizmust és 1941-ben imperialistaellenes ideológiaként aktualizálta (i. m. 221). A II. világháború utáni területrendezés hasonlított a pánszláv elképzelésekhez (i. m. 230).

A pánszlávizmus mellett az ún. eurázsiai irányzat a világ meghódítását tűzte ki célul. Az irányzat kezdetei Dosztojevszkij posztumusz publikációiig vezethetők vissza, s Leontyjev fejtette ki munkáiban. Fénykorát a két világháború közti időszakban élte (i. m. 147). Amíg a pánszlávok az európai terjeszkedést, addig az eurázsiai irányzat hívei a világuralmat Ázsián keresztül kívánták megteremteni – mégpedig csak az oroszok, a többi szláv nép nélkül (i. m. 148).

Mindeközben – ahogy Lennart Meri egykori észt elnök megfogalmazta – az orosz politika tipikus sztyeppei viszonyokat, gazdaságpolitikát tükröz. Feléli, amortizálja az elfoglalt területet, majd újra és újra újakat hódít meg. Az orosz hódítások kezdetén – a mai Oroszország területén – fegyveres erővel, a II. világháború után katonai jelenléttel megtámasztott „együttműködéssel" (ld. a KGST-t, a Varsói Szerződést), legújabban pedig gazdasági eszközökkel – bár nem csak. Lásd a közelmúltból a grúz háborút, amely megítélésem szerint arra volt jó, hogy kitapogassák, mennyire érzékeny az EU a fegyveres konfliktust illetően, hol van a tűréshatár, hol van az a fal, ameddig Oroszország nemzetközi konfliktusok nélkül elmehet. Alig érte el, ha egyáltalán, az EU ingerküszöbét egy másik, egy teljesen modern hadászati esemény: 2007-ben az Észtország ellen indított kiberháború, amely egy rövid időre lebénította az informatikailag rendkívül fejlett kis balti államot. (Végül is az észtek ebből is „jól" jöttek ki: az EU-n belül ők lettek a kibertámadások elleni védekezés programjának kidolgozói.)

Az orosz geopolitika egyik jeles képviselője, Alekszandr Dugin a kétpólusú világ mellett érvel. Az egyik pólus természetesen Oroszország, de szükség van egy másik pólusra is. Európát Németországgal közösen kell

felosztani (i. m. 314). S ilyenkor eszünkbe juthat a Molotov–Ribbentrop-paktum, mint ahogy az a gondolat is, hogy Európa újrafelosztásakor ki kell alakítani egy „mag-Európát", amely Németországból, Franciaországból és Oroszországból áll.

Az oroszok az energiát kulcsfontosságú stratégiai eszköznek és biztonsági kérdésnek tartják – írják elemzők (i. m. 340). Ez egyértelműen kiderült Putyinnak a korábban már idézett müncheni beszéde is, aki a földgáz- és kőolajágazatra támaszkodva próbál új alapot találni az orosz külpolitika számára. Az energetika, az üzleti élet és a hadügy révén erőteljesen befolyásolni tudják egy-egy ország kül- és biztonságpolitikáját (i. m. 350).

Még 1992-ben megfogalmazta a duma Külügyi Bizottságának akkori elnöke, Jevgenyij Ambarcumov, hogy „Oroszországnak ismét integrálnia kell az egykori szovjet területeket az orosz mag körül, méghozzá elsősorban gazdasági eszközökkel" (i. m. 350). A cél főként „közel-külföldi (azaz egykori szovjet tagköztársaságok), de más államok energiaszektorában való kulcshelyek, bank- és ipari pozíciók megszerzése" (i. m.351, 438).

Gecse Géza eddig két nyelven kiadott – s további nyelvekre fordítandó – monográfiája nagyszerű, hatalmas szakirodalmi apparátussal alátámasztott tudományos munka, egyszersmind élvezetes és főleg tanulságos olvasmány. Csak ajánlani tudom a történelem iránt érdeklődőknek éppúgy, mint politikusainknak. Okulni lehet belőle.

(Gecse Géza: Bizánctól Bizáncig. Az orosz birodalmi gondolat. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2007).

Pusztay János

HITELES ÉS KOMPETENS ISMERETÁTADÁS

Csak nem a magyarul kockázati alapoknak hívott, a spekulatív pénzmozgások egyik fő megvalósítójaként ismert, de hazánkban nemigen létező *hedge fund*ok, azaz fedezeti alapok világáról írt könyvet a jeles szerző? – merülhet fel a jogos kérdés az avatatlan olvasóban. Már az elején megnyugtathatjuk: nem erről van szó. Bod Péter Ákos szokása szerint a magyar valósághoz közvetlenebbül kötődő és nem utolsósorban más szerzők által ekképp nem gondozott témát dolgozott fel legújabb kötetében is. Az „alapok" a címben nem a befektetési vagy a közpénzügyekben használatos „elkülönített alapok" – mint mondjuk az autópályák karban-

tartását szolgáló útalap – értelmében szerepel. Inkább a német nyelvben *Grundsaetze,* az angol szaknyelvben pedig a *Foundations* kifejezésnek felel meg. Vagyis: nem bevezető, nem leegyszerűsítő, hanem szó szerint alapos ismereteket nyújtó, összefoglaló munkáról van szó.

Minek és kinek írták ezt a könyvet? Azt gondolom, hogy a pénzügyek világa mára a közélet és a közgondolkodás olyannyira középponti kategóriájává vált, hogy jelentőségének kiemelése és ekképp a kötet tárgyának méltatása nem is érdemel külön magyarázatot. Az azonban annál inkább hangsúlyozandó, hogy a világszerte terjedő – és nálunk sem hiányzó – szokatlan, rögtönzött, ötletelő, mint újmagyarul mondják, *unortodox* kísérletezés időszakában mennyire fontos *a hiteles és kompetens ismeret*átadás. Mert – minden ellenkező híresztelés és jogos kritika ellenére – vannak ilyen ismeretek a közgazdasági és pénzügyi irodalomban. Igaz, azok gyakorta nem jutnak át a matematikai formalizmus és a szakmai tolvajnyelv alkotta sűrű ködön. Ez baj, mert a meleg vizet nem feltalálni, hanem alkalmazni érdemes. Bod Péter Ákos munkája – mint a korábbiak jó része is – épp ezt a hídépítő feladatot vállalja, amivel a kormányzattól egészen a közügyek iránt érdeklődő választópolgárig tud mit kezdeni – akkor is, ha bölcsész, jogász vagy épp műszaki végzettségű, netán „csak" saját vállalkozásából ismeri a magyar valóságot. A legutóbbi kör – a családtagokkal együtt – a szavazótábor egynegyede hazánkban. Ők eleve kevéssé vevők az egyre jobban terjedő látványpolitizálásra és szómágiára, ami gyakorta a politikai tartalom hiányát hivatott elleplezni a közbeszédben.

A szerző sikeresen törekszik az *arany középútra.* Nem pusztán politikai értelemben kerüli – mint korábban is – a szélsőségeket –, bár sosem mulasztja el a közvéleményben időről időre felbukkanó közgazdasági képtelenségek kifigurázását, hanem olyan értelemben is középutas, hogy elkerüli mind a többünk által művelt akadémiai közgazdaságtant gyakorta jellemző elvontságot, terjengősséget és megközelíthetetlenséget. Másfelől kerüli – időnként leleplezi – a magukat „alternatív közgazdászokként" meghatározók szakszerűtlenségét, naivitását és gyakorta hiányzó tényismeretét is. Bár volt jegybankelnök és ipari miniszter, Bod immár közel két évtizede az egyetemi katedráról, vagyis kellő távolságtartással szemléli a folyamatokat – ez a vonása az elmúlt években érzékelhetően erősödött. Épp ezért túlnyomóan sikeres az a törekvése, hogy *tárgyszerűen és elfogulatlanul* mutassa be „a dolgot magát". Ekképp pedig minden közügyek iránt érdeklődőnek és döntéshozónak hasznára válhat, ha forgatja – cégeknél éppúgy, mint a média szerkesztőségeiben.

Szerzőnk tehát a pénz rejtélyének felfejtésére vállalkozik, ami az adott szűkös terjedelemben igen ambiciózus célkitűzés. És miközben mindig lehetne tovább folytatni – maga is tesz föl minden fejezet után efféle kérdéseket –, a kísérlet egészében sikeres. Végigolvasható terjedelemben esik szó nehéz tartalmakról, méghozzá olvasmányos stílusban. Megtudjuk, miért fontos az árstabilitás, hogyan teremtik a pénzt, mi védi vásárlóerejét, mi a feladata a nemzeti banknak, s miért kell önállónak – napi politikai befolyásoktól mentesnek – lennie, s miért baj a kormányhoz való túlzott közelség, vagy épp a túlzott távolság. Miért lenne fontos nekünk az euró, ki nyerne s mit e közös pénz bevezetésével, kinek lehetnek gondjai s miért.

A tizenkét fejezetre osztott kötet voltaképp ideálisan alkalmas lenne, hogy többféle felsőoktatási intézményben többféle hallgatóságnak is *tananyagul szolgáljon* (épp a leíró és elemző részek kitűnő aránya okán). Ugyanakkor a tananyagok sajátos egységesítése, az intézményi autonómia megszüntetése és persze a kapun bévül lévők ellenállása nem kedvez az újító tananyagoknak, akkor se, ha azzal rövidebb idő alatt több ismeretet lehet(ne) elsajátítani. Ez a helyzet esetünkben, ahol mind a forráskezelés/idézés, mind a matematikai és statisztikai alátámasztás minimálisra van szorítva – anélkül, hogy a végkövetkeztetések minősége ezt megsínylené.

Tankönyv vagy nem tankönyv, referenciakötet vagy egyszerű olvasmány – minden műfajban kiemelendő, hogy a műben *a magyar szempont elsődlegessége* érvényesül. Ez bizony nem kézenfekvő. Egyfelől azért, mert a mi szempontunk a külföldétől – a szövetségesektől és az ellenfelektől – más-más módon különbözik, a pénzügyekben különösen. Másfelől: a magyar egyetemeken évtizedek óta szinte kizárólag fordításokból tanítanak, ami nem egyszerűen a tanári gárda szegénységi bizonyítványa, hanem azzal is együtt jár, hogy az Amerikában vagy másutt ismert példák, szempontok, ízlésbeli kérdések akár évtizedes késéssel is jelen vannak, míg a napi tapasztalat, a minket érintő kérdések fölött elsiklunk. Mint egykor a szocializmus és a kapitalizmus politikai gazdaságtanában. Vagyis e mozzanat is hiánypótlóvá teszi Bod Péter Ákos munkáját.

Kinek szól tehát e munka? Mondhatni: ama elméknek, akik belátják: *a pénzügy nemcsak a Monarchiában volt közös ügy, hanem minden demokráciában az marad.* Van-e fontosabb kérdése az állami szuverenitásnak, mint hogy ki fizeti a révészt? Vajon tényleg a közszereplők magánügyei, a pitiáner lenyúlások, a kézenfekvő ferdítések adnák a kormányzás lényegét? Nem az, hogy mikor, miből, kinek, mennyi jut? És ha ezt rossznak tartjuk, hogy javítható?

Bod nem kínál csodarecepteket e súlyos kérdések megoldásához, szokásos konzervatív javaslatait fogalmazza meg: átláthatóság, elszámoltathatóság, adósságcsökkentés és szolid pénzpolitika, a rögtönzésektől való óvakodás. És helyesen emeli ki: az EU a mi részvénytársaságunk, nem tehetünk úgy, mintha rajta kívül lennénk (akkor se, amikor a Bizottság túlterjeszkedésével küzdünk).

Az európai intézmény- és szabályrendszer eleme az euró, ahol a fékek és ellensúlyok rendszere biztosítja a demokratikus döntéshozatalt. Sőt a politikaivá váló unió immár a tagállamok belső megoldásai iránt sem lehet közömbös. Ahogy a könyv megjelenése idején közreadott, négy külügyminiszter jegyezte kezdeményezés is jelzi: a külső és a belső határa elmosódik. Az egyoldalú, önfejű eltérések útja ezek szerint pénzügyileg és szavazatmegvonással is szankcionálhatóvá válik. Fontos tehát, hogy a magunk választotta kabátot ne kényszerzubbonynak tekintsük, akkor se, ha zakóban nem lehet tigrisbukfencet vetni. Bár minden döntéshozó számára közhelyszerű igazság lenne ez! Addig azonban sok idő telik még el – és addig minél többen olvassák Bod Péter Ákos érdekes és hasznos munkáját, annál inkább javulhat közéleti vitáink és döntéshozatalunk minősége és szakszerűsége.

(Bod Péter Ákos: Pénzügyi alapok. Budapest, Magyar Szemle Könyvek, 2013. 304 o. 2900 Ft)

Csaba László

VÁLSÁG, POPULIZMUS ÉS A SZOCIÁLIS PIACGAZDASÁG ÚJRAFELFEDEZÉSÉNEK ESÉLYE

Ha nem használódott volna el mára a válság szó, azt mondhatnánk, hogy az európai szociális modell válságban van. A PEW kutatóintézetnek a 2008. őszi pénzügyi zavarokat követően készített nemzetközi attitűdvizsgálata megerősítette azt, amit egyéb jelek is mutattak: számos európai országban az állam tisztelete, a kormány tekintélye hatalmasat esett, a piacgazdasági rendszer támogatottsága meggyengült, a demokrácia hatékonyságába vetett hit rovására nagymértékben felerősödött az erős vezető iránti vágy, vagy eluralkodott a közönyösség (PEW Research 2009: Global Attitude Survey, Two Decades After the Wall's Fall).

Az amerikai lakásfinanszírozási anomáliákból kifejlődő pénzügyi krízis váratlanul tört a fejlett világra, és főként Európára, amit 2009-re méretes recesszióba taszított. A visszaesés mélypontján mért aggasztó közvélemény-kutatási adatokat be lehetett tudni az anyagi körülmények hirtelen romlásának. Ám most sem jobb a helyzet: a tényleges társadalmi gondok és azok tudati következményei máig velünk maradtak. A pénzvilág zavaraira adott gazdaságélénkítő kormánydöntések nyomán előbb megugrott az államadósság, amiatt Európa-szerte hamarosan költségvetési megszorításokra kényszerültek, amelyek viszont tovább élezték a szociális feszültségeket. Felerősödött – országonként eltérő mértékben – az addig lappangó elit- és politikaellenesség, a tőkeellenesség. A mindig jelen levő populizmus is erőre kapott egy sor európai országban: ahol a mindennapos gondok megszaporodnak, és az emberek nem értik az életüket formáló (deformáló) folyamatok logikáját, az addigi bizonyosságokat pedig megrendíti a pénzügyi válság, ott különösen fogékonnyá válhat a társadalom az ígérgető és emocionális politikára.

Itt van például az olasz ügy: a nagy adósságtömeget hurcoló olasz állam pénzügyi pozícióit szükséges, de kellemetlen intézkedésekkel javította a Prodi-kormány 2012-ben, de a választók széles köreinek túl sok lett a megszorítás, a kormány megbukott. A technokraták helyett színes egyéniségek kerültek elő (vagy vissza) a közéletbe. A 2013. tavaszi itáliai választásokról sommás véleményt formált a brit *Economist*, amely a *Hívjátok be a bohócokat* címlappal kommentálta azt, hogy egy ismert komikus által vezetett új párt 25 százalékkal a legnagyobb támogatottságra tett szert, szorosan követte a botrányok sorozatával küszködő Berlusconi. Az olasz ügy tekinthető extrém esetnek. Az viszont nem csoda, hogy a pénzügyi egyensúly javítására irányuló, megszorító politikával szemben az esendő választó valóban csodát vár, és a csodát megígérőkre szavaz.

Csodavárás, populizmus, demagógia: mindez talán reakció arra, hogy a szabadpiaci elvekre hivatkozó – noha a szabadelvű alapelvektől sokban eltérő, meglehetősen etatista – piacgazdaság és a pártok versengésére épülő parlamenti demokrácia európai rendszere rengeteget vesztett elfogadottságából. Ámbátor ez a megállapítás túl sommás. Amint Katinka Barysch, a londoni székhelyű *Centre for European Reform* munkatársa kimutatja, nem mindegyik nehéz helyzetű országban lépett fel populista politikai erő a hagyományos pártok félretolásával: ez ideig sem a spanyol, sem a portugál politikai élet nem mutat hajlamot a populizmusra, mint ahogy a keserves kiigazításokon átesett Írország sem (*Is the euro crisis responsible for populism? CER.* April 13, 2013). Az ő kérdése egyébként

az, hogy vajon a közös európai valuta értékállóságához és az eurózóna egyben maradásához szükségesnek ítélt megszorítások erősítették-e fel a populista tendenciákat. Következtetése lényegileg nemleges, noha a brit és az amerikai kutatói-tudományos közösség többsége eleve szkeptikus az euróval szemben, sőt valójában az Európai Uniót illetően is. A populizmus azonban korábban is jelen volt Európában; a hagyományos nagy pártok folyamatos tekintélyvesztése és a technokrata személyiségek által képviselt pénzügyi szigor mostani politikája inkább csak felélénkítette a mindig meglevő populista hajlamot. A szerző az osztrák Jörg Haider, a holland Pim Fortuyn, a lengyel Kaczyński testvérek, a francia Jean-Marie Le Pen nevének felmutatásával személyesítette meg az európai fővonaltól elforduló populista irányzatokat. Ezek jórészt euró-szkeptikus tendenciák, bár létüket leginkább az érintett társadalmak belső dinamikájának köszönhették, nem pedig annak, hogy keményen kritizálták az európai integrációs folyamatot.

Barysch következtetése az, hogy a populizmus terjedéséért a globalizáció, a bevándorlás és a technológiai változások együttese okolható; ezen új viszonyok között a baloldali pártok nem képesek hitelesen munkahelyet és társadalmi biztonságot ígérni, míg a családra és az egyéni felelősségre vonatkozó jobboldali tézisek is vesztettek hitelességükből. Így viszont a megzavarodott szavazók különösen könnyen megfoghatók egyszerű és népszerű üzenetekkel.

De nemcsak azt látni, hogy nem minden nehéz helyzetű országban jelentek meg erőteljes populista mozgalmak, hanem az is világos: ott nőttek fel valóban társadalmi méretű erőkké (így az olasz és a görög esetben), ahol kiterjedtté vált a korrupció és a nepotizmus. Az említett esetekben nem általában a piacgazdasággal és a parlamenti demokráciával, hanem azok nagyon is sajátos olasz, görög, ciprusi variációival van gond. A mostanra kialakult helyzet kézenfekvő magyarázatot ad a hagyományos jobbközép és a szokásos balközép pártokkal szembeni széles körű kiábrándultságra, társadalmi csalódottságra. Egyébként a gazdaságilag erősebb országokban is, mint amilyen Hollandia vagy Németország, szintén megjelentek és komoly befolyásra tettek szert a polgári értékrendtől és az utóbbi fél évszázad európai hagyományaitól magukat harsányan megkülönböztető alternatív politikai mozgalmak.

Ugyanakkor az is figyelemre méltó, hogy bár a jelenlegi európai társadalmi rendszert sok országban sokan illetik erős kritikával, ám a többség a gazdasági nehézségek ellenére sem fordult szembe a piaci szisztémával. Az európai társadalmi és gazdasági modell minden gyengesége ellenére

mind ez ideig nem emelkedett ki alternatív rendszer. Kommunista pártok csak extrém helyzetekben és nem meghatározó országokban tudtak megerősödni: talán még túl közeli élmény a tervgazdaságok bukása ahhoz, hogy a szocialista-kommunista rendszer a piacgazdaság (kapitalizmus) alternatívájaként elő merjen lépni. Az egyéb nem-kapitalista irányzatok izmosabbá váltak, de ez ideig nem kínáltak fel működőképesnek bizonyuló megoldást.

A következtetés tehát nem lehet más, mint hogy a kapitalizmus – sőt annak globalizált változata – minden meggyengülése és vonzerővesztése ellenére maradni látszik. A dolog azért is különösen érdekes, mivel a gazdasági krízis, majd az annak intenzív szakaszát követő elnyúló stagnálás nem világjelenség, hanem lényegileg a fejlett régiókra korlátozódik. A világgazdaság ezekben az években is növekszik, noha a korábbinál némileg lassabban, ami a fejlett triász (Egyesült Államok, Japán, Nyugat-Európa) gyatra növekedési eredményei mellett teljesen természetes. A dinamikus, gazdaságilag sikeresen fejlődő országok között számosan nagyon is távol állnak a nyugati demokratikus modelltől, mint a Kínai Népköztársaság, a putyini Oroszország. Ugyanakkor a nem demokratikus szereplők sem óhajtják a piacgazdasági rend végét. A szavukat egyre erőteljesebben hallató BRICS-országok nem megszüntetni, hanem felhasználni kívánják a globális kapitalizmus rendjét, eközben persze a piacgazdasági rend játékszabályait mindinkább a saját érdekükben, a maguk képére szeretnék formálni.

Az európai piacgazdasági rendszer tehát továbbra is versenytárs nélküli szisztéma, noha mostani formájában az eddiginél jóval kisebb a támogatottsága, és diszfunkciói táptalajt adnak a fenntarthatatlan, távlatok nélküli populizmus elterjedéséhez. Egy ilyen képletből viszont valóban hamarosan szociális válság fejlődhet ki, immár a szónak erős értelmében. Ha a politikai élet középpontjába végleg elosztási viták kerülnek, márpedig a sokfajta populizmusnak ez közös jegye, akkor az tartósítja a kontinens dinamikahiányát, biztossá teszi Európa lemaradását a gazdasági versengés terén.

Európának amúgy is gondja van a nemzetközi versenyképességgel, noha – szemben a gyakori tévhitekkel – nem önmagában a jóléti állam miatt: az Európa északi felének megújított jóléti államai a mostani nehéz konjunkturális időkben is jól teljesítenek, míg a gazdaságszerkezeti, közpénzügyi és szociális bajok azokat a déli országokat sújtják, amelyekre az uniós átlagnál kisebb újraelosztási ráta jellemző. A svéd, dán, holland, német gazdasági rend viszont azért lehet működőképes, sőt versenyképes, mert

a kiterjedt jóléti intézményrendszer fenntartásához költségvetési egyensúlyra törekvő gazdaságpolitika társul, amögött pedig olyan társadalmi struktúra áll, amelyben sokan vesznek részt a társadalmi méretű munkamegosztási rendszerben, széles körű az adófizetés, kiterjedt az öngondoskodás (ideértve a pénzbeli megtakarításokat ugyanúgy, mint az élethosszig tartó tanulást). Az adatok elég világosan mutatják a reálgazdasági következményeket: az utóbbi években a német munkanélküliségi ráta 5 és 6 százalék közötti, az osztrák 5 alatti, az olasz 11, a spanyol 25 százalék. (A magyar munkanélküliség rátát a maga 11 százalékos mértékével ehhez az adatsorhoz érdemes hozzámérni.)

A foglalkoztatási adatok, csakúgy, mint az államadósság nemzetenkénti mutatói, nyilvánvalóvá teszik, hogy a politikai intézményrendszer és a gazdálkodási szabályrendszer (azaz a formális struktúra világa) felől nézve beszélhetünk egyetlen Európáról, de gazdaság- és társadalomszerkezeti értelemben több Európa él együtt az unió keretében. Amit európai válságproblémának nevezünk, az nagyrészt az európai térségek, államok közötti divergáltságnak a közvetlen következménye: túl heterogén államokat kellene összetartani, amelyek ráadásul mind szuverén szereplők, akkor is, ha némely gazdaság marginálisnak számít a piacméret és a fejlettségi szint miatt.

És Magyarország? Hol van és a jövőben hol lesz ebben a tagolt európai közegben a mi helyünk? Ez az igazi kérdés, aminek megvitatását mind kevésbé lehet megtakarítani hazánkban vagy akármely új tagországban. Az egykori tervgazdaságok számára ma a korszakos kérdés egészen más, mint volt negyedszázada. Akkor azt kellett a társadalom vezető köreinek és aktív rétegeinek eldönteniük, hogy vállalják-e a piacgazdaságra és parlamenti demokráciára való áttérést (közelebbi térségünkben: visszatérést), annak tudatában, hogy az időközben erősen globalizált piacgazdaság már más lett, mint az a kapitalizmus, amelyet a térség a nyugati kapcsolatrendszerből való kiszakítása előtt megismert. Erre az alapvető kérdésre a négy visegrádi ország a maguk módján, a fehérorosz vagy az ukrán társadalom megint csak egy másik módon, de megadta a választ, mint ahogy a balti hármak vagy az unióba kis késéssel felvett Bulgária és Románia kettőse is másféle módon vált részévé az új világrendnek.

Most viszont más a kérdés, éppen azért, mert a mögöttünk hagyott két évtizedben nem ment végbe az a fajta homogenizálódás, amelyet az átalakulás korai korszakában a fejlesztéspolitikai főirányzat adottnak vett és a tranzíció (*transition*) fogalmával definiált. A regionális és nemzeti különbségek továbbra is nagyok. Sőt ma már eleve az sem világos,

hogy milyen ideáltípushoz, melyik „al-Európához" lehetne vagy kellene konvergálnunk. Lehetséges európai minta többféle is létezik, ám nincs à la carte válogatás a kapitalizmusváltozatok között. A „zöldmezős" észt államépítéshez talán egy fokkal nagyobb szabadsággal kezdhetett neki az észt társadalmi elit; a szlovén vagy a szlovák állam felépítésében is volt jókora mozgástere a változást irányítóknak, ám valamilyen fokú útvonalfüggőség (path dependence) minden társadalmi átalakulásra jellemző. Szemben az új államalakulatokkal, a hosszú történelmi múltra visszatekintő nemzetek (mint a magyar vagy a lengyel) megőrzendő értékek és megőrzésre méltatlan koloncok együttesét hurcolják magukkal. Ezeknek a társadalmaknak az élete azt mutatta meg, hogy sok-sok tényező köti összse a fordulat előtti viszonyokat az új állapotokkal, az államadósság mértékétől a települési és foglalkoztatási szerkezetig, a médiaállapotoktól az országimázsig.

De sepregessünk csak a saját portánk előtt. A magyar gazdasági rendszer átalakulását a külső (és részben a hazai) elemzők zöme graduálisnak, fokozatosnak szokta nevezni az úgymond radikális (sokkszerű) lengyel vagy cseh esettel szemben. Szerintem ez tévedés. A fokozatosság talán csak néhány makrogazdasági mutató alakulására és a liberalizálás menetére igaz, ugyanakkor a gazdasági struktúra és a tulajdoni szerkezet átalakulása nálunk sokkal radikálisabb lett, mint a cseheknél vagy a lengyeleknél. Ha viszont nem a gazdaságra alkalmazzák ezt a dichotómiát, akkor a fokozatosság valóban jellemzője ügyeinknek. A mélyszerkezetben zajló társadalmi folyamatokban, valamint az értékrendben, attitűdökben valóban figyelemre méltó (és szerintem sajnálatos) folyamatosság nyilvánult meg hazánkban. A rendszerváltozás ugyan rengeteg szerkezeti módosulást hozott, de egy sor kulcsfontosságú területen, ha egyáltalán elindult az a nagy átalakulás, amit legegyszerűbben polgárosodásnak nevezhetünk, akkor az hamar lelassult, vagy akár vissza is fordult. A rendszerváltoztató folyamat kezdeti nagy lendülete viszonylag korán elakadt: a politikai szférában ezt jelezte a volt állampárt utódpártjának a hatalomba való visszatérése 1994-ben, az attitűdök terén pedig azt mutatták a felmérések, hogy a piacgazdasági értékek igenlésének helyébe hamar visszaépült az állami újraelosztás iránti igény.

A politikai-társadalmi-értékrendi átalakulás elerőtlenedése megmutatkozik olyan közvetlen gazdasági folyamaton is, mint a vállalkozók számának alakulása. A rendszerváltozás körüli vállalkozói forradalmi lendület előbb megtört, majd az 1990-es évek közepén felgyorsult a felszámolások folyamata, részben az ún. Bokros-csomaghoz köthető reálbér- és

fogyasztás-visszaesés, valamint a külföldi kereskedelmi hálózatok átgondolatlan beengedése következtében.

Az egyenként kicsi és tőkehiányos magyar vállalkozások kezdettől fogva nem mutattak nagy készséget az együttműködésre, a hálózatalkotásra: ebben nyilván benne van az államszocializmus erőltetett szövetkezetesítési, homogenizálási korszakával való szembenállás, az arra való későbbi reakció. A Kádár János nevéhez kötött korszak vége felé induló kisvállalkozások pedig az ügyeskedést, a helyi hatalmasságokkal kötött kis alkuk technikáját sajátíthatták el; az pedig távol áll a nyugati vállalkozáskultúrától. Az atomizált, permanensen tőkehiányos és a szabályozási réseket kereső kisvállalkozásból igen nehéz az átlépés a professzionális üzleti világba.

Ez a történelmi előélet sokat megmagyaráz abból, hogy a piaci logikájú versengés és egyezkedés helyett a vállalkozói kör nálunk (és más térségbeli országokban is) miért hajlamos arra, hogy a politika világához forduljon támogatásért, a piaci verseny elleni védelemért. Meg is kapják az etatista hagyományokon felnőtt politikai erőktől az ígéreteket – amelyek mindegyikét persze eleve nem lehet teljesíteni, sőt zömét nem is szabad. A hazai vállalkozók induló versenyhátrányának mérséklése természetesen jogos igény; ezt a kezdet kezdetén felismerte az Antall-kormány, amikor az akkori lehetőségei között a kedvezményes privatizációs hiteleket, vállalkozásindítási és -fejlesztési konstrukciókat megalkotta. A rákövetkező kormány sok szépet mondott a hazai vállalkozói kör támogatásának fontosságáról, de privatizációs gyakorlata és a külföldi (nagy-) tőke bevonásának modernizációs hatásaihoz fűződő illúziói miatt politikája más irányba húzott. Ténylegesen nem tudott megerősödni a magyar vállalkozói kör az első évtizedben. Az uniós belépés előtti időszakban még jogszerűen lehetett (volna) olyan szakmai felkészítő és versenyképességnövelő programokat működtetni, amelyekre később, az egységes piac szigorú szabályai miatt már kevesebb lehetőség maradt. Az uniós tagságot egyébként később nyertük el, mint ahogy reméltük (hiszen a rendszerváltozás kezdetén komoly ígéreteket kaptunk az 1990-es évek közepe-vége felé megvalósuló bővítést illetően), mégis elégtelennek bizonyult az idő a vállalkozói kör felkészülésére, felkészítésére. Így viszont az következett be, amire pedig lehetett számítani: az elkerülhetetlennél több üzleti bukás, sokak esetében bemenekülés a féllegális világba, ahol a közterhek kikerülése révén tudja a vállalkozó az igényei szerinti életszínvonalat fenntartani.

Ám a legalitás határán bujkáló vállalkozó nem lehet komoly ügyfele a pénzintézetnek, nem válhat partnerévé a kooperációt kereső külföldi

vállalatnak. A piaci résekben való ügyes mozgással elérhető bizonyos jövedelem, de nehéz innen a szakmai továbbjutás, az exportpiacra kilépés, közbeszerzési versenybe való bekapcsolódás. Emiatt a lehetségesnél ritkábban következik be minálunk az, hogy kiscégből középvállalat, a közepes méretű cégből szerves úton nagyvállalat válik. (A nem szerves út az, ha a politikai kapcsolatok kihasználása katapultálja a korábbi kiscéget hirtelen igen jövedelmező nagyvállalati létbe: az ilyen nem a méretnövekedés polgári útja, hanem keleties vonás.)

Évek óta minden kormány beszél a KKV (kis és közepes méretű vállalkozások) szektorának támogatásáról. Legutóbb a Magyar Nemzeti Bank új vezetése indított kedvezményes hitelezési programot a szektor finanszírozási feltételeinek javítására. A konstrukció értelmében az MNB a tartalékjai terhére kamatmentes hitelt nyújt az üzleti bankoknak és takarékszövetkezeteknek azzal a szigorú feltétellel, hogy minimális kamatrés felszámításával folyósítsanak abból hitelt a kis és közepes magyarországi vállalkozások számára (azt, hogy magyar természetes személyekből álljon a vállalkozás, nem lehet kikötni). A cél az, hogy megálljon a beruházások évek óta tartó zsugorodása, a kis és közepes vállalkozások hitelállományának csökkenése.

A támogatási gesztus komoly, hiszen a magyar állam a kötvénykibocsátásai során évi 5 és 6 százalékos kamatszint mellett jut hitelhez; ezzel vetendő össze a kamatmentes hitelnyújtás. A hitelhez hozzájutó ügyfélnek nyilván nagy könnyebbség, hogy két számjegyű kamatteher helyett 2,5 százalék éves kamat mellett kell visszaadnia a hitelt. A programtól jelentős gazdasági élénkülést várnak annak kezdeményezői. Ám nem könnyű olyan körülmények között nagy fellendülést elérni a hitelezés terén, ahol egy magyar vállalkozásra átlagosan 1,6 foglalkoztatott jut (az uniós KKV-átlag 4 feletti): azaz lényegében önfoglalkoztató kiscégek teszik ki a hazai magánvállalatok jelentős részét. Ezeknek a legális forgalma, kimutatott nyeresége és vagyona olyan csekély, hogy felelős pénzintézet magától aligha vesz részt a finanszírozásában. A közepes méretű cégek már jobban finanszírozhatók, noha a bankári kockázat ebben a körben is fennáll, és nem vezet jóra, ha akár az ügyfelek, akár a hitelnyújtók a valóságosnál rózsásabbnak gondolják a jövőt. Az amerikai gyenge helyzetű (sub prime) ügyfelek lakáshitelezésének korábbi politikai erőltetése tanulságos eset lett arra nézve, hogy a voluntarista állam, a mohó bankár és a felelőtlen ügyfél találkozásából mi kerekedhet ki. A mi esetünk más, de kisebb méretekben bizonyos hasonlóság megmutatkozott a 2000-es évek elején a devizában (és forintban) felvett autóhitelek, lakáskölcsönök, áruvásárlási hitelek esetében.

Igazi gondunk már jó ideje az, hogy meglehetősen vékonyka az a középréteg, amelynek mind az anyagi viszonyai, mind az értékrendje polgárinak minősíthető. Érdekes képet ad viszonyainkról a magyar és az európai foglalkozási szerkezetnek az összevetése a John Goldthorpe, Robert Ericson és Lucien Portocarrero által definiált osztályséma keretein belül (lásd: Huszár Ákos: *Foglalkoztatási osztályszerkezet, Statisztikai Szemle*, 2013. január). A 2010-es magyar adatok szerint a magas szintű vezetők, szakemberek kategóriájába nálunk a foglalkoztatottak 7,6%-a, az uniós átlagban 15,6%-a tartozik, míg a betanított és segédmunkások aránya 31,8% (19,1% a megfelelő európai érték), 5,1 százalék a mezőgazdasági munkás (2,5%). Nálunk 4,3% az alkalmazott nélküli önálló (3,8%), míg a többi kategóriában a magyar adatok kevéssé térnek el a zárójelben feltüntetett európai adatoktól: szakmunkásból vagy rutin szellemi munkát végzőkből hasonló a magyar és az átlagos európai arány.

A betanított és képzetlen foglalkoztatottak magyarországi túlsúlya közismert, az viszont a finomabb összehasonlító elemzésekből olvasható ki, hogy magányos („mikro") vállalkozóból nálunk az európai átlagnál több van, ám a felső gazdasági rétegekbe tartozókból sokkal kevesebb. Ezért annyira kétarcú a magyar vállalkozói helyzetkép: ha a vállalkozói hajlandóságot a vállalkozói státuszt betöltők számán mérik, akkor európai összevetésben egészen jól állunk, amikor azonban az egyszemélyes cégeken túli vállalkozókat nézzük, töredékére szűkül a kör. Amikor pedig az olyan minőségi jegyeket is tekintjük, mint az exportálás, kutatási és fejlesztési tevékenység végzése, akkor a sok százezres sokaság helyett néhány ezer tényleges vállalkozást találunk.

Ha az európai versenyképesség gyengeségeiről beszélünk, még inkább sérülékenynek kell látnunk a magyar viszonyokat. A csekély képzettségű munkaerő, de még a rutin szellemi és fizikai munka terén is reménytelen a versenyben maradás a világ olcsó bérű országaival szemben. Nincs olyan árfolyam-leértékelési politika vagy olyan adómérséklés, amely révén az európai szociális minimum szavatolása mellett az ilyen munkaerőre épülő gazdasági tevékenység kifizetődő lenne. Megvédeni nem lehet egész ágazatokat a hatékonyabban, olcsóbban működők versenyétől. Nyugat- és Észak-Európa sikeresebb országai alapvetően a gazdaságfejlődés „puha" tényezőinek tudhatják be mai helyzetüket: az oktatási, szakképzési rendszer, a társadalmi „inklúzió" intézményi rendje, a munkaerőpiac rugalmassága, a korrupciómentes államigazgatás – ezek a leggyakrabban emlegetett sikertényezők. A hozzánk térben és kultúrában közel álló német ügyet vizsgálva szembeötlik, hogy minden elkanyarodás és hangsúlymó-

dosulás ellenére milyen sok elem maradt meg abból, amit az 1950-es években Sozialmarktwirtschaft néven megalkottak.

Modellt átvenni, rendszerelemeket ízlés szerint keverni nem lehet, de szellemi irányzathoz igazodni saját teendőink intézése során nagyon is lehetséges. Ma Európában, ha útkeresés nincs is, de az eddig követett pálya körüli elbizonytalanodás annál inkább jelen van. Hazánkban sem folyik érdemi vita arról, hogy a sok korrekció, a rengeteg intézményi és eszközbeli változás valójában milyen lehetséges és értelmes rendbe lenne illeszthető. Sokan visszavágynak egy (sosem volt) egyszerűbb világba, mások távoli mintákat néznek ki hazánk számára. Holott a szociális piacgazdaságnak a magyar gazdaság- és társadalomfejlődés előzményeihez közel eső, és a német–osztrák példa alapján sokaknak mintául szolgáló koncepciója nem ok nélkül került be a rendszerváltoztató körök diskurzusába 1988–1990 között. Oka volt annak, hogy az 1989 őszén elfogadott alkotmány egyebek mellett a szociális piacgazdaság elérését nevezte meg célnak. Most látni, hogy az erőteljes középosztály nélküli társadalmak (így főleg a déliek és sajnos a kelet-közép-európaiak is) sérülékenyek a világgazdasági turbulenciák közepette. Ideje lenne újra vita tárgyává tenni azt, hogy milyen jellegű európaiságot szeretnénk magunknak, a régiónak: ebben a reménybeli vitában jó indulóhelyzete lenne a szociális piacgazdaság mai korra alkalmazott változatának.

Bod Péter Ákos

EGY MAGYAR NAGYASSZONY HALÁLÁRA

Edelsheim-Gyulai Ilona (1918–2013)

Becsület és kötelesség – ez a 2013. április 18-án elhunyt Edelsheim-Gyulai Ilona, az 1942-ben hősi halált halt Horthy István kormányzóhelyettes özvegye kétkötetes emlékezéseinek a címe. Ennél találóbban nem is lehet kifejezni, hogy mi vezérelte hosszú életében ezt a törékeny alkatú, de testileg és lelkileg egyaránt rendkívül erős asszonyt. Előkelő (grófi) családban, de nehéz időkben – 1918. január 14-én, egy háborúban álló, kimerült ország fővárosában – született. A Csehszlovákiához csatolt családi kastélyban nőtt fel, de nem volt benne egy szemernyi társadalmi vagy nemzeti előítélet sem. Sokat mond, hogy amikor Magyarországon apósa 1993-as újratemeté-

se után ismét közismert lett, és a köztisztelet mellett annyian próbáltak sütkérezni nevének fényénél, ő elhárította a „Főméltóságú Asszony", de még a kedves „Kiskormányzóné" megszólítást is, egyszerűen Ilona kívánt maradni. Horthy Miklós kormányzó fiát az 1940. januári operabálon megismerve nem is finom szépségével „hódította meg", hanem természetességével és sportosságával – a Normafa sílejtőjén. Esküvőjük nem valami katedrálisban, nem is a debreceni Nagytemplomban volt, hanem a nem túl tágas Szilágyi Dezső téri református templomban. Nászútjuk egy kétszemélyes repülőgéppel Indiába vezetett, egyben gazdasági küldetésben. Esküvőjükre kilenc hónappal megszületett István fiuk. Kormányzóhelyettessé választott férje önként frontszolgálatot vállalt mint pilóta, felesége vöröskeresztes ápolónőként követte, és egy kijevi hadikórházban ápolta a sebesülteket. Nem PR-fogás volt ez, hanem embert próbáló, önfeláldozó munka.

Horthy István tragikus halálában Ilona élete végéig a németek kezét sejtette, akik a házaspárt lehallgatva tudhatták, hogy Magyarország rendkívül népszerű jövendő vezetőjének célja kivezetni az országot a céltalan és végzetes háborúból. Az özvegy lett ezután a Kormányzó („Miklóspapa") és felesége legfőbb támasza, aki az ország német megszállása után történelmi szerepet töltött be. 1944 nyarán, amikor megtudta, mi történik az országból elszállított zsidó honfitársaival, ő közölte ezt az állam már csak névleges fejével, aki ekkor leállította a deportálásokat. (Ezt a neves történész, az Auschwitzot gyermekként túlélt Ránki György is a kormányzó érdemének tulajdonította.) Amikor Horthy, a megszálló németek előtt eltitkolva, fegyverszüneti küldöttséget menesztett Moszkvába, fiának özvegye tartotta a rádiókapcsolatot Faraghóékkal, akik végül megfelelő felhatalmazással írták alá az előzetes fegyverszünetet. Ha a végzetes októberi vasárnapon egy sor főtiszt nem szegi meg Horthyra tett esküjét, és a németek nem adják a hatalmat a nyilas csőcselék kezébe, nemcsak Budapest menekült volna meg az ostrom borzalmaitól, majd a szovjet katonák garázdálkodásától, de számunkra a háború jóval gyorsabban és más bizonyítvánnyal ért volna véget.

Attól fogva, hogy 1944. október 17-én a megszálló németek a Horthy-családot gyakorlatilag elrabolták, és egy bajor kastélyban fogva tartották, majd a sok évtizedes portugáliai emigrációban Horthy Istvánné lett a tényleges családfő. Nem voltak titkos svájci bankbetéteik, a napi létfenntartás gondjait csak néhány hűséges magyar és amerikai barát – zömmel zsidó származású – enyhítette. Ilona asszony célja volt repülőjével lezuhant férje halála körülményeinek tisztázása, emellett pedig fő feladatának, erkölcsi kötelességének tekintette, hogy megváltoztassa apósa, Horthy Miklós hazai és nemzetközi megítélését. Nem a történelem meghamisításával, nem

az egykori magyar államfő idealizálásával, hanem az általa ismert tények bemutatásával, saját meggyőződése szerint az igazság kimondásával. A becsület és a kötelesség diktálta ezt.

A rendszerváltozás tette lehetővé, hogy a politikai emigrációban elhunyt magyarok – pártkülönbség nélkül – végakaratuknak megfelelően hazai, szabad földben találjanak végső nyughelyet. Hosszú a hazatért koporsók, urnák sora. Jászi Oszkár, Kéthly Anna, Mindszenty mellett természetes volt Horthy Miklós, felesége és Miklós fiuk újratemetése. Elszomorító és menthetetlen, hogy e körül egyesek világméretű tiltakozást kreáltak. De csodálatos módon mindent lecsendesített Ilona asszony és István fia az 1993. szeptemberi kenderesi temetésen elmondott néhány őszinte, emberi mondattal. A feltámadt érdeklődés és részvét indította arra Ilonát, hogy naplója és emlékei alapján két kötetben megírja életét, és abban saját történelmi szerepét. Ezzel a könyvvel maga is történelmet írt, megvilágítva a Horthy-érem másik oldalát. Nem mondta, nem mondhatta ki a végső szót apósa és a róla elnevezett történelmi kor, különösen annak végórái megítélésében, de megkönnyítette mindazok dolgát, akik a propagandaszólamok mögött és helyett a történelmi igazságot keresik.

Végül hadd mondjak el néhány személyes emléket. Otthon szüleim azért emlegették gyakran Horthy Istvánt, mert pár héttel az ő esküvője után ők ugyanabban a templomban kötötték össze életüket, én pedig pár hónappal ifj. Horthy István után születtem meg. Apám is szemben állt a nácizmussal, a kormányzóhelyetteshez hasonlóan bízott a nyugati demokráciák győzelmében, csakúgy, mint feleségem, az Antallok családja. Antall József, apjához és nagyapjához hasonlóan, kritikusan tekintett a Horthy-rendszerre, de kimondta, hogy a Kormányzó egy becsületes hazafi volt. Antall miniszterelnök javaslatára özv. Horthy Istvánné 1993-ban megkapta a Magyar Köztársasági Érdemrend Középkeresztje kitüntetést a második világháború idején kifejtett ellenállási tevékenységéért, a kiugrási politika támogatásáért, valamint a portugáliai magyarság körében végzett munkássága elismeréseként. Ismerve a Horthy személyével kapcsolatban az Egyesült Államokban elterjedt leegyszerűsítő, jórészt megalapozatlan és igaztalan vádakat, Magyarország ottani nagyköveteként 2002 márciusában meghívtam Ilona asszonyt egy washingtoni és egy New York-i előadásra, olyan felkért, hozzáértő és hiteles hozzászólókkal, mint John Lukacs és Charles Fenyvesi, illetve Deák István és Randolph Braham. Hatalmas érdeklődés fogadta mindkét programot, és persze nemcsak a Horthy család tisztelői jöttek el. Az akkor 84 éves, kétszeres özvegy Ilona

szavai olyan őszinték és megértőek voltak, hogy csak azt lehet mondani: jött, látott és győzött, mint egykor Julius Caesar.

Horthy Istvánné könyve méltán vált bestsellerré. Nem tette okafogyottá az apósa személye körüli vitákat, de új megvilágításba helyezte az eseményeket. Célja nem valamiféle Horthy-kultusz volt, ellenkezőleg, személyesen kérte Koltay Gábort, hogy *A kormányzó* című film mentes legyen minden vitára ingerlő beállítástól, szépítéstől, elhallgatástól. Azért, mert ahogy fia, ifjabb Horthy István a kenderesi temetésen is elmondta, édesanyja mindenekfelett hitt az igazságban. A történelmi igazság keresése tartotta jó fizikai erőben és csodálatos szellemi frissességben még 90 éves kora után is. A történelmi igazságnak sok oldala van, nincs végleges ítélet, de Horthy Istvánné Edelsheim-Gyulai Ilona könyve és nyilatkozatai megkerülhetetlen források az 1940-es évek magyar történelme megértéséhez. A „Kiskormányzóné" élete még egy vonatkozásban példaszerű, abban, amit egyesek elavultnak hisznek, a honszeretetben. Ami – néha már ezt kell hinnünk – azokban a legerősebb, akik életük nagyobb részét a szülőföldtől távol kényszerültek leélni. Fia erről tanúskodva az eltávozott nagyon időszerű végakaratát is tolmácsolta: „Szerette Magyarországot, sokat imádkozott, hogy a magyarok egy nap fogjanak össze, és tanulják meg szeretni és tisztelni egymást, hogy a megbocsátáson keresztül oldódjanak a múlt mély traumái."

Jeszenszky Géza